

MASSACOMMUNICATIE

Wetenschappelijk Kwartaaltijdschrift
voor Communicatie en Informatie

Jaargang 18

Nummer 1, 1990

TOM VAN DER VOORT

Televisie en lezen.

JAN VAN OORS

*De Nederlandse boekenmarkt
tussen stabiliteit en
verandering.*

PETER VAN
LONKHUYZEN

*Wat zijn stimulerende
ervaringen?*

CARLO HAGEMANN &
GERRIT VAN DER RIJT

*Gematigde en extreme,
progressieve en conservatieve
retorica in partijbladen.*

JAN SERVAES

*Discussie over de NIIO en of
NWICO in de UNESCO*

LEENDERT VAN
MEEREM

*FRY valide? Reactie op Paul
van Niekerk en Arie den
Boon.*

MASSACOMMUNICATIE

uitgegeven door de
STICHTING ONDERZOEK MASSACOMMUNICATIE (SOM)

Onder redactie van

MR. G.A.I. SCHUIJT	<i>Universiteit van Amsterdam</i>
PROF. DR. W.F. VAN RAAIJ	<i>Erasmus Universiteit Rotterdam</i>
PROF. DR. J.G. STAPPERS	<i>Katholieke Universiteit Nijmegen</i>
DR. J. WIETEN	<i>Universiteit van Amsterdam</i>
PROF. DR. C.M.J. VAN WOERKUM	<i>Landbouw Universiteit Wageningen</i>

Raad van Advies

prof. dr. J.C. Arnbak, *Technische Universiteit Delft* – prof. dr. J.Th.M. Bank, *Erasmus Universiteit Rotterdam* – prof. dr. E. de Bens, *Rijksuniversiteit Gent*, – drs. J. Bierhoff, *School voor de Journalistiek, Utrecht* – dr. H. de Bock, *Interview/Burke Amsterdam* – prof. dr. L. Boone, *Katholieke Universiteit Leuven* – prof. dr. ir. J.L. Bordewijk, *Technische Universiteit Delft* – mr. H.J.M. Boukema, *Advocatenkantoor Geerling, Amsterdam* – dr. H. Bouwman, *Universiteit van Amsterdam* – prof. dr. J.J. van Cuilenburg, *Universiteit van Amsterdam* – prof. mr. E.J. Dommering, *Universiteit van Amsterdam* – prof. dr. G. Fauconnier, *Katholieke Universiteit Leuven* – prof. dr. C.J. Hamelink, *Universiteit van Amsterdam* – drs. P.M. Hendriksen, *Nederlandse Omroep Stichting (NOS)* – prof. dr. G.J. Kok, *Rijks Universiteit Limburg* – prof. dr. K. Renckstorf, *Katholieke Universiteit Nijmegen* – drs. A.A.M. Rennen, *Academie voor de Journalistiek, Tilburg* – prof. dr. N. Röling, *Landbouw Universiteit Wageningen* – dr. O. Scholten, *Universiteit van Amsterdam* – dr. J. Servaes, *Katholieke Universiteit Nijmegen* – prof. dr. G.M. van Veldhoven, *Katholieke Universiteit Brabant* – prof. dr. T.H.A. van der Voort, *Rijksuniversiteit Leiden* – dr. A.A. Wentink, *Katholieke Universiteit Brabant* – prof. dr. O. Wiegman, *Technische Universiteit Twente*.

Redactiesecretaris

Jeroen L.J. Janssen
Postbus 258, 6500 AG Nijmegen
Telefoon: 080-51 57 23/51 23 72

Inhoud, nummer 1, 1990**Artikelen**

TOM VAN DER VOORT

Televisie en lezen, PAGINA 3

JAN VAN OURS

De Nederlandse boekenmarkt tussen stabiliteit en verandering, PAGINA 22

Onderzoek in 't Kort

PETER VAN LONKHUYZEN

Wat zijn stimulerende ervaringen? PAGINA 36

CARLO HAGEMANN & GERRIT VAN DER RIJT

Gematigde en extreme, progressieve en conservatieve retorica in partijbladen, PAGINA 50

Review Essay

JAN SERVAES

De discussie over de NIO of NWICO in de UNESCO, PAGINA 63

Methoden van Onderzoek

LEENDERT VAN MEEREM

FRY valide? een reactie op Paul van Niekerk en Arie den Boon, PAGINA 88

Mededelingen, PAGINA 93

TOM H.A. VAN DER VOORT

Televisie en lezen¹⁾

Dit artikel bevat de tekst van de rede die de auteur op 15 december 1989 uitsprak bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de studie van kind en media aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Aan de hand van recente onderzoeksgegevens stelt de auteur dat de tijd besteed aan het lezen van boeken en dagbladen tijdens de afgelopen veertig jaar is gedaald, een ontwikkeling die mede op het conto van de komst en opmars van de televisie moet worden geschreven. Er zijn geen aanwijzingen dat de oorzaak van de afgenomen leestijd in een verminderd lees- of concentratievermogen moet worden gezocht. Niet de capaciteiten van de jeugd zijn achteruitgegaan, maar de bereidheid tot lezen. De auteur verwerpt het cultuurrelativistische standpunt volgens welke televisie kijken zonder bezwaar het lezen kan vervangen.

Het is 10 november 1989. Ik heb mijn afspraken afgezegd om thuis ongestoord aan deze rede te werken. Er staat nog geen letter op papier, maar in plaats van boven aan mijn bureau zit ik beneden voor de televisie. Uren achtereen ben ik getuige van een unieke historische gebeurtenis die geen mens had verwacht. Berlijnse jongeren op de muur, Oostduitsers die vlak over de grens door het geopende zijraam van hun *Trabant* worden geïnterviewd en hun tranen niet kunnen bedwingen, het Berlijnse volksfeest, de verbroedering, de Duitslandhymne gezongen in het Westduitse parlement, zichtbaar ontroerde Duitse televisiecommentatoren die de stroom van reportages aan elkaar praten. Dit is televisie op haar best. De beelden staan in mijn geheugen gegrift. Zelfs het mooiste verslag uit de krant verbleekt bij wat ik hier te zien krijg. Ik meld U dit plichtsverzuim, omdat ik graag van meet af aan de indruk wil wegnemen dat ik de televisie een minder medium vind dan boek of krant. Die indruk kan gemakkelijk ontstaan, omdat ik de stelling zal verdedigen dat er tegenwoordig aanzienlijk minder wordt gelezen dan veertig jaar terug, en melding zal maken van recente onderzoeken die reden geven deze teruggang mede op het conto van de televisie te schrijven. Dit is koren op de molen van diegenen die met de televisie weinig ophebben. Vooral onder hoger opgeleiden is men vaak geneigd televisie kijken lager aan te slaan dan lezen. Terecht of ten onrechte, geven we graag de indruk dat we hoogst zelden kijken, en als we al kijken, dan zeer selectief. Niettemin wijzen de door de NOS verzamelde kijkcijfers reeds jaren hardnekkig uit dat hoger opgeleiden wel minder, maar niet selectiever kijken.²⁾ Er schijnen ook mensen te zijn, zij het dat ik hen nooit ben tegengekomen, die het chique vinden de suggestie te wekken dat zij *nooit* kijken. De directie van het Simplistisch Verbond heeft voor deze categorie een uitspraak bedacht, die Simon Carmiggelt beschouwde als "de beste ooit over het medium gedaan". Ze luidt: *Soms kijken we nooit.*³⁾ Anderzijds zijn we geneigd de tijd besteed aan lezen te overdrijven. In een onderzoek waarin directe schattingen verstrekt aan een

interviewer met nauwkeurige dagboekregistraties werden vergeleken, bleken zowel lager als hoger opgeleiden hun leestijd te overschatten. Laag-opgeleiden majoreerden hun leestijd met 50%, middelbaar-opgeleiden met 100% en hoogopgeleiden met 153%.⁴⁾

In mijn opvatting bestaan er geen goede of verkeerde media. Televisie en het gedrukte woord hebben elk voor zich specifieke verdiensten en beperkingen, en ik zie geen argument dat ervoor pleit voor één van beide een voorkeur uit te spreken. Wel meen ik dat de ontwikkeling van een kind gediend is met een evenwichtig samengesteld activiteitenpatroon, dat zowel aan televisie kijken als lezen voldoende ruimte laat. Men kan zich afvragen of dit evenwicht niet langzamerhand zoek begint te raken. Blijkens tijdsbestedingsonderzoek is tussen 1975 en 1985 vooral onder het jongere deel van de bevolking de kijktijd aanmerkelijk toegenomen onder gelijktijdige vermindering van de tijd besteed aan lezen. Stond in 1975 bij jongeren van 12 tot 19 jaar tegenover elk uur dat televisie werd gekeken een half uur waarin werd gelezen, in 1985 stond tegenover elk kijkuur een leestijd van slechts een kwartier.⁵⁾

Mijn stelling luidt geenszins dat er tegenwoordig niet meer wordt gelezen, of dat het gedrukte woord tot de ondergang is gedoemd. Ik signaleer alleen dat er minder gelezen wordt, en ik zou het een ongelukkige ontwikkeling vinden als die teruggang zich zou voortzetten. Of daar veel kans op is, weet ik niet. Het is niet uitgesloten dat het huidige evenwicht zich stabiliseert, en wie weet zit het lezen bij de volgende peiling weer in de lift. Maar het gegeven dat de recente daling in de leestijd bij de jongere generaties het sterkst was, kan moeilijk als hoopgevend worden gezien. Het lijkt mij op zijn minst wenselijk dat de komende ontwikkelingen op de voet worden gevolgd.

Wat voor mij een vraag is, is voor de Amerikaanse hoogleraar Neil Postman een weet. Volgens Postman staat de televisie aan het graf van de geletterde beschaving.⁶⁾ Het gedrukte woord wordt steeds meer naar de marge van de samenleving verdrongen. Wat overblijft is een 'televisiecultuur' waarin nog maar door een enkeling wordt gelezen. Volgens Postman zijn de Verenigde Staten niet meer te redden, maar als we niet oppassen, glijden we ook hier naar een 'kijkcultuur' af. Voor een deel grijpt Postman terug op McLuhan, die reeds in een eerder stadium beweerde dat de 'woordcultuur' het zou afleggen.⁷⁾ De verschuiving in het gebruik van media van woord naar beeld zou zich, zo voorspelde McLuhan, het eerst voordoen bij de generaties die van jongs af aan met de televisie zijn opgegroeid. Daarnaast zou de televisie het eerst greep krijgen op de minst geschoolden die alleen maar aan de woordcultuur hebben geroken.⁸⁾ Parallel aan deze ontwikkeling voorzag McLuhan een verschuiving van het lezen van schriftlektuur, waarin de lezer het met veel tekst en weinig of geen illustraties moet doen, naar het lezen

van beeldlectuur, waarin een minimale portie tekst uitbundig met illustratiemateriaal wordt verluchtigd.

McLuhan is een periode in de mode geweest, en daarna weer vergeten. In een enkele inleiding in de massacommunicatie worden zijn inzichten soms nog kritisch besproken,⁹⁾ maar vaker wordt zijn inbreng met een enkele regel afgedaan¹⁰⁾ en soms geheel weggelaten.¹¹⁾ Dat heeft McLuhan wel een beetje aan zichzelf te wijten, want zijn chaotische opstellen strekken geenszins tot aanbeveling van het gedrukte woord, en met uitzondering van de zoëven gereleveerde voorspellingen onttrekken de meeste beweringen zich aan falsificatie. Postman is in wetenschappelijke kring zeer terughoudend ontvangen. Voorzover men ten onzent zijn analyses deelde, dacht men voornamelijk dat zij voor de Verenigde Staten opgingen, want in ons land werd nog volop gelezen. Ook ikzelf heb me in diverse besprekingen zeer kritisch over Postmans ideeën uitgelaten.¹²⁾ Maar zijn idee dat onder invloed van zo'n aantrekkelijk medium als de televisie minder wordt gelezen, leek me wel aannemelijk.

Onderzoek naar tv en leesgedrag

De invloed van televisie op het leesgedrag van kinderen werd dan ook één van de onderzoeksthema's in ons nieuwe onderzoeksprogramma *Televisie kijken en lezen*, dat begin 1986 op gang werd gebracht. De instelling van de sectie Kind & Media – een product van het universitair vernieuwingsbeleid – gaf aanleiding een punt te zetten achter het onderzoek dat tot dan toe exclusief op de televisie was gericht.¹³⁾ We kozen voor een integratief thema dat ook aan de schriftelijke media ruimte liet. Bij het deelproject waarin de invloed van televisie op het leesgedrag van kinderen zou worden onderzocht, dachten we aan een longitudinale studie waarin een groep beginnende lezers gedurende enkele jaren wordt gevolgd. Zo'n studie was hier noch elders uitgevoerd.¹⁴⁾

Na verwerving van subsidie van de NWO is dit onderzoek inmiddels op de rails gezet. Maar in een eerder stadium hebben we ernstig overwogen dit idee in de ijskast te zetten. Toen we tijdens de uitwerking van het nieuwe onderzoeksprogramma een min of meer volledig beeld van de begin 1986 beschikbare literatuur hadden verkregen, bleek de in mijn ogen plausibele gedachte dat de televisie tijd afsnoept die anders onder meer in lezen zou zijn gestoken, door het tot dan toe uitgevoerde onderzoek nauwelijks te worden bevestigd. In feite bleek het vraagstuk al van de internationale onderzoeksgenda te zijn afgevoerd.

Afgaand op het destijds beschikbare onderzoek was er dan ook weinig aan de hand. In Engelstalige landen uitgevoerde onderzoekingen suggereerden

dat alleen het lezen van stripverhalen tijdens de introductieperiode van de televisie achteruitging. Weliswaar liep ook de tijd besteed aan boeken lezen aanvankelijk terug, maar dit herstelde zich weer zodra men aan het medium was gewend.¹⁵⁾ Een soortgelijk resultaat werd in Nederlands onderzoek verkregen. Tijdens de introductiefase van de televisie ging het percentage jongeren dat verklaarde in de afgelopen maand tenminste één boek te hebben uitgelezen, drastisch achteruit. Maar in latere peilingen herstelde dit cijfer zich weer, zij het niet geheel tot het oorspronkelijke peil. Daarnaast werd in correlatieve studies zelden een verband tussen de kijk- en leestijd aangetroffen.

De aangetroffen onderzoeksgegevens waren verrassend zwak en onvolledig en lieten in mijn ogen zeker geen definitieve conclusies toe. Maar vooralsnog moest worden vastgesteld dat er nauwelijks aanwijzingen waren dat de televisie het lezen in de weg stond. Bovendien was er geen enkele heldere aanwijzing dat de jeugd begin 1986 minder las in vergelijking met vroegere generaties. Weliswaar liepen de koopcijfers voor boeken reeds sinds 1970 duidelijk terug, maar deze negatieve ontwikkeling leek ruimschoots te worden gecompenseerd door een indrukwekkende stijging van de uitleencijfers die door de bibliotheken werden gerapporteerd. Uitgevers hadden reden tot klagen, maar met het lezen van de jeugd leek het wel goed te zitten.¹⁶⁾

In veel overzichtspublicaties werd de zaak als beslist beschouwd. Zo werd in een studie uit 1982 van het Sociaal en Cultureel Planbureau geconcludeerd:

„Televisiekijken blijkt niet in de plaats te treden van het boekenlezen. (...) Dit feit werd ook in de Verenigde Staten geconstateerd. Dus ook in het land waar televisie de gehele dag door wordt bekeken, blijken intensieve televisiegebruikers niet minder boeken te lezen dan oppervlakkige televisiegebruikers. Dit gegeven lijkt van groot belang voor de toekomstige situatie in Nederland: zendtijd overdag en de aanvoer van veel verschillende televisiekanalen levert geen verschil in boekgebruik op tussen lichte en zware televisiekijkers.”¹⁷⁾

In de door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in hetzelfde jaar uitgebrachte nota *Samenhangend Mediabeleid* vindt men die conclusie iets voorzichtiger geformuleerd terug.¹⁸⁾

De laatste drie jaar zijn er echter nieuwe feiten op tafel gekomen die (A) aangeven dat het televisie kijken wel degelijk het lezen in de weg kan zitten, en (B) dat tegen de aanvankelijke bevindingen in, het lezen van de Nederlandse jeugd en van de bevolking als geheel in de afgelopen drie decennia drastisch is afgenomen. In de betrokken onderzoeken is gebruik gemaakt van nauwkeurige dagboekregistraties van de aan lezen bestede tijd. Deze indicator voor het leesgedrag lijkt aanzienlijk geschikter dan koop- of uitleencijfers, waarbij in het ongewisse blijft of het in huis gehaalde ook daadwerke-

lijk wordt gelezen. Omdat we als het om lezen gaat, geneigd zijn ons mooier voor te doen dan we zijn, moet ook een maat als het percentage respondenten dat verklaart de afgelopen maand een X-aantal boeken te hebben uitgelezen met vele korrels zout worden genomen. Dit sociale wenselijkheidseffect speelt niet bij dagboekregistraties waarin het totale vrijetijdsgedrag (in plaats van het lezen alleen) wordt vastgelegd, omdat de respondent onkundig blijft van de bijzondere interesse die de onderzoeker in zijn leestijd stelt.

In 1986 rapporteerde het Sociaal en Cultureel Planbureau de eerste resultaten van een grootschalig tijdsbestedingsonderzoek dat in 1985 onder een steekproef uit de bevolking van 12 jaar en ouder was gehouden, een replicatie van een studie die ook reeds in 1980 en 1975 was verricht.¹⁹⁾ Vooral tussen 1980 en 1985, een periode waarin het televisie-aanbod sterk werd verruimd, bleek de kijktijd aanmerkelijk te zijn toegenomen, hetgeen gepaard ging met een daling van de leestijd. In een latere studie hebben Knulst en Kalmijn deze gegevens nader geanalyseerd.²⁰⁾ De dominante positie die het televisie kijken anno 1985 in het mediagedrag was gaan innemen, blijkt onder meer uit de verhouding tussen de tijd besteed aan lezen en televisie kijken. In 1975 was die ratio voor hoger opgeleiden nog 1,10, hetgeen betekent dat er iets meer werd gelezen dan gekeken; in 1985 kreeg het kijken de overhand en bedroeg de ratio 0,71. Onder lager opgeleiden daalde de lees/kijk-ratio tijdens dit decennium van 0,49 naar 0,32 en bij jongeren van 12 tot 19 jaar van 0,52 naar 0,25. Bij elk van de genoemde groepen was de verkleining van de lees/kijk-ratio de resultante van èn meer kijken èn minder lezen.²¹⁾

De hamvraag was of de tussen 1980 en 1985 aangetroffen daling van de leestijd aan de in die periode waargenomen stijging van de kijktijd mocht worden toegeschreven. Nadat vergeefs was geprobeerd de daling van de leestijd uit andere factoren te verklaren,²²⁾ werd op een ingenieuze wijze vastgesteld of er van een verdringingseffect van de televisie sprake was. Wilde er van verdringing sprake zijn dan moest volgens de onderzoekers aan twee eisen zijn voldaan: (A) subgroepen die hun kijktijd het meest hadden opgevoerd, moesten het meest op hun leestijd hebben bezuinigd; en (B) op dagdelen waarop de kijktijd het sterkst was toegenomen, moest het lezen het meest achteruit zijn gegaan. Dat was precies wat de onderzoekers vonden. Met name de invoering van middagtelevisie bleek ten koste van het lezen te zijn gegaan.

Ook werd McLuhan alsnog in 't gelijk gesteld. Het verdringingseffect bleek het sterkst uit te vallen bij het jongere deel van de bevolking, degenen die na 1950 geboren zijn. Bij de "jongeren" ging het lezen onder invloed van de televisie zowel bij de hoog- als laag-opgeleiden achteruit. Bij de oudere generaties, dat wil zeggen de groep die vóór 1950 was geboren, bleef het verdringingseffect beperkt tot de lager opgeleiden.

In de periode 1975 tot 1980, een tijdvak waarin voor de Nederlandse bevolking als geheel de kijktijd vrijwel constant bleef, bleek de leestijd ook te zijn afgenomen. In dit tijdvak werd het lezen geremd door een toegenomen tijdsbesteding aan sport, hobby's of spel. Daarnaast toonden de onderzoekers aan dat een toename van de kijktijd overdag mede ten koste gaat van de tijd besteed aan rusten en het praten met anderen.²³⁾ Deze bevindingen laten echter onverlet dat duidelijk werd aangetoond dat bij een uitbreiding van de kijktijd het lezen afneemt.²⁴⁾

Een hoogst opmerkelijk resultaat wordt vermeld in het dit jaar verschenen proefschrift van Knulst.²⁵⁾ In deze studie zijn de resultaten van de recente tijdsbestedingsstudies vergelijkbaar gemaakt met tijdsbestedingsgegevens uit een CBS-studie uit 1955, een jaar waarin de televisie nog maar net aan haar opmars was begonnen. Knulst toont aan dat de tijd besteed aan het lezen van boeken tussen 1955 en 1985 op zijn minst is gehalveerd. Ook de tijd besteed aan dagbladen blijkt sterk te zijn gedaald, maar het lezen van tijdschriften vertoont tijdelijk een opleving. Het herstel van het boeken lezen dat afgaand op cijfers over het percentage boekenlezers na de zestiger jaren leek te hebben plaats gehad, blijkt dus slechts schijn te zijn geweest. In feite is de daling van de leestijd die tussen 1975 en 1985 voor de bevolking als geheel werd gevonden, slechts gering vergeleken bij de daling aangetroffen tussen 1955 en 1975, de periode waarin televisie gemeengoed werd.

Niet is onderzocht in hoeverre de opmars van de televisie de tussen 1955 en 1975 aangetroffen afname van het lezen heeft veroorzaakt. Maar het is aanneemelijk dat de televisie mede een rol heeft gespeeld. Diverse recent verschenen studies laten zien dat in situaties waarin televisie kijken tijdelijk onmogelijk is gemaakt – doordat het toestel stuk is of gestolen,²⁶⁾ vanwege een omroepstaking,²⁷⁾ of door een vrijwillige deelname aan een beeldbuisonthoudingsexperiment²⁸⁾ – het lezen duidelijk weer opleeft. Ook journalistieke research, waarbij tijdschriften als *Televizier* en *Panorama* door nieuwe kijkapparatuur in het vooruitzicht te stellen lezers overhaalden de televisie een maand de deur uit te doen, suggereert dat tijdens de periode van beeldbuisonthouding de leesbereidheid sterk toeneemt.²⁹⁾ Maar de televisie wordt wel enorm gemist. Een deelnemer aan het *Panorama*-experiment, die even vergeten was dat er ook nog radio is, had tijdens de televisieuitzending van een belangrijke voetbalwedstrijd van het Nederlands elftal, om nog een béétje mee te genieten, zijn babyfoon naast het televisietoestel van zijn bureaus opgehangen.³⁰⁾

Een correlatieve studie die wij zelf in samenwerking met de Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek van de NOS hebben uitgevoerd, maakt duidelijk dat de niet-significante verbanden die in veel eerdere correlatieve studies werden aangetroffen, op zichzelf weinig zeggen. Voor de totale groep werd geen verband tussen de kijktijd en de tijd besteed aan het lezen van boeken gevonden. Maar bij nadere analyse bleek onder andere dat de veelkijkers onder de VWO-

leerlingen minder tijd aan boeken lezen besteedden. De lichte kijkers onder de VWO-leerlingen besteedden gemiddeld 40 minuten per dag aan het lezen van boeken, de zware kijkers slechts 10 minuten.³¹⁾

Nieuw analfabetisme?

Het onderzoek naar de verdringingseffecten van de televisie op het lezen is over het algemeen zeer atheoretisch. Vaak wordt alleen feitelijk nagegaan of televisie kijken het lezen in de weg zit, zonder dat duidelijk wordt welke mechanismen eraan ten grondslag liggen. In het onderzoek van Knulst en Kal-mijn is de theorie van McLuhan bruikbaar gebleken om op *macroniveau* vastgestelde verschuivingen in de lees/kijk-ratio te verklaren. Zoals voorspeld, bleken de minst geschoolden en de generaties die van jongs af aan het genoegen van televisie kijken hebben gesmaakt, bij een gegroeide gelegenheid tot televisie kijken het meest bereid lezen tegen kijken in te ruilen. In ons eerder genoemde longitudinale onderzoek wordt geprobeerd op *microniveau*, dat wil zeggen binnen individuen vastgestelde verschuivingen in de lees/kijk-ratio te verklaren, waarbij diverse alternatieve verklaringsmodellen zullen worden getoetst.

Ik zal geen overzicht geven van de veelheid van hypothesen die ter verklaring van de reducerende werking van televisie kijken op de leesbereidheid zijn opgeworpen.³²⁾ Wel wil ik stilstaan bij een tweetal speculatieve opvattingen die onder producenten van de gedrukte media een zekere populariteit genieten. In veel populaire publicaties wordt gesteld dat, mede door de televisie, een zogenoemd "nieuw analfabetisme" de kop heeft opgestoken.³³⁾ Er is Amerikaans onderzoek dat suggereert dat een extreem hoge kijktijd, dat wil zeggen drie of meer uren per dag, de leesvaardigheid inderdaad kan schaden. Dat geldt in het bijzonder voor intelligente kinderen en kinderen uit hogere sociale milieus, voor wie de intellectuele stimulansen die drie of meer uren kijken biedt, niet opwegen tegen de ontwikkelingskansen die de directe omgeving kan bieden.³⁴⁾ Het gaat hier echter alleen om een vertraging van het tempo waarin de leesvaardigheid zich ontwikkelt; analfabetisme is niet in het geding. Bovendien is twijfelachtig of deze Amerikaanse bevindingen op de Nederlandse situatie van toepassing zijn, omdat ten onzent gelegenheid bestaat de leesvaardigheid via het lezen van ondertitels te ontwikkelen.

Er is nimmer aangetoond dat de jeugd van tegenwoordig minder vaardig leest dan vroegere generaties. Weliswaar liet een in 1985 uitgevoerd Nederlands onderzoek zien dat 7% van de leerlingen uit de hoogste klas van de basisschool "functioneel analfaab" was, hetgeen inhield dat zij niet in staat waren simpele teksten met begrip te lezen of zelf op te stellen.³⁵⁾ Maar bij die gelegenheid werd het leesvaardigheidsniveau van de Nederlandse basis-

scholieren voor het eerst in de geschiedenis gepeild, zodat men onmogelijk kan zeggen of het aantal functionele analfabeten nu is af- of toegenomen. Ook de regelmatig in de pers opduikende verhalen over toenemend analfabetisme in de Verenigde Staten zijn op empirisch drijfzand gebouwd. Blijkens een recente overzichtsstudie deed zich alleen tijdens de zeventiger jaren een daling van de leesvaardigheid voor, en is sindsdien het leesvaardigheidsniveau van de Amerikaanse jeugd weer gestegen.³⁶⁾

In feite is er reden aan te nemen dat het leesvaardigheidsniveau van de Nederlandse jeugd de afgelopen dertig jaar is gestegen. Het aantal jaren dat de jeugd op school doorbrengt, is immers sinds de Tweede Wereldoorlog sterk toegenomen,³⁷⁾ en een allengs groeiend percentage jongeren verlaat het onderwijs met een HAVO- of hoger diploma op zak.³⁸⁾ Een deel van deze verhoging van het opleidingspeil lijkt mogelijk gemaakt door een verlaging van het peil van de opleidingen, maar gelet op het veel langere verblijf in het onderwijs, lijkt het aannemelijk dat met name onder het wat minder begaafde deel van de jeugd het leesvaardigheidsniveau is gestegen. Des te meer springt in het oog dat in dezelfde periode de bereidheid in de vrije tijd van die toegenomen competentie gebruik te maken beduidend is afgenomen.

Een tweede speculatie die bij producenten van leesmateriaal voor de jeugd vaak is te beluisteren, is dat kinderen door het vele televisie kijken niet meer in staat zijn de aandacht langer dan een paar minuten op een tekst te concentreren. Deze veronderstelling is nooit rechtstreeks onderzocht.³⁹⁾ Ook veel leraren van de basisschool zijn van oordeel dat het concentratievermogen van de jeugd achteruit is gegaan.⁴⁰⁾ Het enige dat echter met wetenschappelijke zekerheid vaststaat, is dat het kennisniveau, en daarmee ook de bekwaamheid van recent opgeleide basisschoolleerkrachten is achteruitgegaan.⁴¹⁾

Door bij de vervaardiging van teksten voor de jeugd op een vermeend tekort aan concentratievermogen in te spelen, kan men het verschijnsel dat men veronderstelt op den duur zelf oproepen. Deze zichzelf vervullende voorspelling wordt verwoord in een principe van Shaw, dat luidt: "Maak iets dat door idioten kan worden gebruikt en alleen idioten zullen het gebruiken." Dat een dergelijk mechanisme verre van denkbeeldig is, wordt geïllustreerd door de conclusie die in een periodiek voor voorlichters aan de bevindingen uit het recente onderzoek van Knulst en Kalmijn wordt verbonden. Het advies luidt:

„Voorlichters zullen er rekening mee moeten houden, dat hun doelgroepen eerder kijkers zijn dan lezers. (...) Een goed voorbeeld is de manier waarop een blad als USA Today, de Amerikaanse Bildzeitung, het weerbericht formuleert: alsof het een televisiebeeld is. Voor striptekenaars liggen er grote

mogelijkheden op het gebied van de voorlichting, zeker als het erom gaat een jeugdig publiek te bereiken.”⁴²⁾

Langs deze weg wordt de tweede voorspelling van McLuhan waargemaakt, de voorziene verschuiving van schrift- naar beeldlectuur. Ter voorkoming van misverstand zij opgemerkt dat ik geen enkel bezwaar heb tegen teksten die mooi en functioneel zijn geïllustreerd. Integendeel, de fraai geïllustreerde Amerikaanse inleidingen in de psychologie verdienen verre de voorkeur boven illustratieloze Duitse boeken waarin vaak ook nog een lelijke bladspiegel is gebruikt. En vaak is één welgekozen illustratie duizend woorden waard. Mijn bezwaar richt zich tegen infantiliserende teksten waarin meer abstracte mededelingen achterwege blijven omdat zij niet met plaatjes zijn uit te leggen.

Tegenwerpingen

Een mogelijke tegenwerping tegen de stelling dat televisie kijken het lezen reduceert, is dat de televisie via boekenprogramma's ook de kijker tot lezen kan aanzetten. Afgaand op uitspraken van uitgevers kan het optreden van een auteur bij Sonja, Büch en tegenwoordig vooral Van Dis de verkoop van een boek sterk stimuleren, gesteld althans dat de auteur in kwestie interessant kan vertellen en prettig overkomt.⁴³⁾ Onder kinderen uitgevoerd onderzoek heeft uitgewezen dat de uitzending van films of series waarvan een boekversie op de markt is, aanmoedigt tot het aanschaffen en lezen van het bijbehorende boek.⁴⁴⁾ De Nederlandse Onderwijs televisie zendt reeds jaren series uit die de jeugd aansporen het besproken of in beeld gebrachte boek zelf te gaan lezen, en ook de NOS en de VPRO zijn op dit gebied zeer actief. Zulke programma's leiden er op zijn minst toe dat de onder de aandacht gebrachte titels vaker worden gelezen, en wellicht gaan kinderen er ook meer of weer door lezen. Dit neemt echter niet weg dat televisie kijken over het geheel genomen het lezen in de weg blijkt te zitten. Kennelijk biedt de leesstimulus die van boekenprogramma's uitgaat onvoldoende tegenwicht aan wat de televisie langs andere wegen, bijvoorbeeld door tijd op te snoepen die anders deels aan lezen zou zijn besteed, weer aan het lezen afdoet. Men kan ook tegenwerpen dat de televisie kinderen volop gelegenheid tot lezen geeft via haar omvangrijke aanbod van ondertitelde buitenlandse programma's. Jaarlijks worden in Hilversum ongeveer een miljoen ondertitels vervaardigd.⁴⁵⁾ Een eenvoudige rekensom leert dat als die teksten in boeken van 200 pagina's per stuk zouden worden afgedrukt, de totale titelproductie goed is voor honderd boeken per jaar. Zoals eerder opgemerkt, bevorderen ondertitels vermoedelijk de leesvaardigheid van de jeugd, en alleen reeds uit dien hoofde moet de ten onzent gemaakte keuze buitenlandse producties te

ondertitelen worden toegejuicht. Maar men kan in redelijkheid niet stellen dat ondertitels een gelijkwaardig alternatief voor het lezen van boeken vormen. Zo zijn de beginnende lezers eenvoudigweg niet in staat de snel verdwijnende ondertitels tijdig in zich op te nemen. Afgaand op wat kinderen zelf daarover zeggen, gaan voor kinderen van acht jaar en jonger ondertitels meestal te vlug. Vanaf het negende levensjaar gaat het leestempo echter snel omhoog, en op het niveau van de hoogste klas van de basisschool zegt nog slechts 10% van de kinderen problemen bij het volgen van de ondertitels te ervaren.⁴⁶⁾ Bij mijn weten is niet onderzocht in hoeverre kinderen, als men ertoe in staat is, ondertitels daadwerkelijk lezen. Kijken naar ondertitelde beelden is een complexe taak, die veronderstelt dat er in combinatie wordt geluisterd, gekeken en gelezen. Oogbewegingsstudies zouden kunnen uitwijzen hoe kinderen de aandacht over woord en beeld verdelen.

De inhoud van de honderd denkbeeldige boeken met gebundelde ondertitels waarover ik zoëven sprak, is vanzelfsprekend onvergelijkbaar met de tekst uit echte boeken. 'Boeken' gevuld met ondertitels zouden onleesbaar zijn. Ondertitels geven geen verhaal, maar slechts een vertaling van wat er wordt gezegd. Het zijn geschreven dialogen, vaak in sterk ingedikte vorm. Omdat de spreesnelheid in de film in veel gevallen onze leessnelheid te boven gaat, en het hinderlijk is wanneer ondertitel en gesproken tekstregel uit de pas lopen, bevat de ondertitel vaak alleen de essentie van wat er is gezegd.⁴⁷⁾ Lettend op de geschreven taal die wordt geboden, is een ondertitelde film nog het best vergelijkbaar met een bewegende beeldroman, zij het dat een beeldroman meer gelegenheid geeft in alle rust de inhoud uit de tekstballonnetjes in zich op te nemen.

Ter relativering van de recent aangetroffen daling van de leestijd wordt in het *Sociaal en Cultureel Rapport 1988* opgemerkt, dat in de loop van de twintigste eeuw, telkens wanneer een nieuw medium bij het grote publiek bleek aan te slaan, overeenkomstige kwesties speelden.⁴⁸⁾ Later bleek dat allemaal mee te vallen. Wat er in feite gebeurt is dat wat aanvankelijk als problematisch wordt ervaren, op een gegeven moment niet meer als een probleem wordt gezien. Inderdaad riepen ook de komst van de bioscoop en de radio zorgen over de leescultuur op. Die zorgen komen duidelijk tot uitdrukking in de tekst van een liedje dat tijdens een jeugdmatinee ter gelegenheid van de eerste Boekenweek in 1932 ten gehore werd gebracht:

Wat geeft ons leven rijke kleur?
 Het Boek!
 En stelt zijn vrienden nooit teleur?
 Het boek!
 Al is er radio om ons heen
 Wat blijft toch altijd nummer één?

Het boek, het boek, het boek, het boek
 Het boek, het boek, het boek.⁴⁹⁾

Er bestaat echter een groot verschil tussen de zorgen over de leescultuur die destijds door de komst van de film en de radio werden opgeroepen, en de huidige zorgen over de effecten van televisie op het lezen. Terwijl nooit is aangetoond dat film of radio het lezen in de weg stonden, is voor de televisie vast komen te staan dat zij inderdaad het lezen belemmert. Daarnaast vraag ik mij af of men thans niet meer over de effecten van film of radio op het lezen spreekt, omdat het niet meer als een probleem wordt *ervaren*. Ik denk dat men daar niet meer over hoort, omdat het geen probleem meer *is*. Het bioscoopbezoek is de laatste decennia dramatisch gedaald.⁵⁰⁾ En de radio wordt tegenwoordig bijna uitsluitend als achtergrondmedium gebruikt, hetgeen uitstekend met lezen is te combineren.⁵¹⁾

Een veelgehoorde tegenwerping is ook dat alleen diegenen die toch al niet of nauwelijks een boek lezen het boeken lezen voor gezien houden. Bij de daling in leestijd die in het afgelopen decennium werd geconstateerd, is hiervan echter uitdrukkelijk geen sprake. Met name onder het jongere deel van de bevolking zijn zowel hoger als lager opgeleiden minder tijd aan boeken lezen gaan besteden, zij het dat de daling wat sterker was onder de lager opgeleiden. Een lichtpuntje is wel dat de verkoopcijfers van het literaire boek de laatste jaren weer stijgen (hetgeen overigens geenszins hoeft te betekenen dat er ook meer literaire boeken worden *gelezen*), en dat de oplagen van de kwaliteitskranten zich gunstig ontwikkelen.⁵²⁾ Het succes van de kwaliteitskranten is echter ten koste gegaan van de belangstelling voor de opiniepers,⁵³⁾ waardoor er van reële winst geen sprake is.

Televisie en dagblad

De door Knulst tussen 1955 en nu aangetroffen halvering van de tijd gestoken in het lezen van dagbladen en boeken, geven hemzelf geenszins aanleiding zich bij de rij der cultuurpessimisten aan te sluiten.⁵⁴⁾ Als mensen hun abonnement op een regionaal dagblad inruilen voor het lezen van een gratis huis-aan-huisblad, volstaat hij met op te merken dat zulke bladen beter op "instrumentele behoeften" inspelen. Voor het publiek dat niet geïnteresseerd is in nationale en internationale politieke ontwikkelingen heet de televisie een "passend alternatief". De opmars van de roddelbladen laat volgens Knulst zien dat de helden op het scherm zodanig aanspreken dat mensen "zelfs bereid zijn daarvoor te gaan lezen". De uittreding van de jongere generatie van lager geschoolden uit het lezerspubliek moet worden beschouwd als "demassificatie van een vermaaksvorm". Knulst sluit geenszins uit dat lezen in de vrije tijd een zaak wordt voor een kleine intellectuele minderheid.

Zorgwekkend is dat niet, want wetenschappelijke, intellectuele en filosofische discussies werden ook in de vorige eeuw door een kleine intellectuele minderheid gevoerd.

Dat laatste is juist, maar Knulsts cultuurrelativistische en elitaire visie deel ik niet. Ik houd staande dat het gewenst is dat een zo breed mogelijk samengesteld publiek zo goed mogelijk is geïnformeerd, en het komt mij voor dat de zojuist gememoreerde verschuivingen in mediagebruik daaraan geen positieve bijdrage leveren.

Als nieuwsmidium kan de televisie een wezenlijke en zelfs unieke bijdrage aan onze informatie leveren, maar dat betekent niet dat de televisie de krant kan vervangen. Met name voor het jongere deel van de jeugd is de betekenis van televisie als informatief medium zeer groot. De krant is immers een moeilijk medium dat men pas op latere leeftijd ten volle gaat waarderen en gebruiken. Voor zover lagere-school-kinderen de krant lezen, gaat de meeste belangstelling uit naar strips, foto's, sport, het kleine smeulige nieuws (verkeersongelukken, misdaad) en nieuws uit eigen directe omgeving. Voor kinderen uit de beginjaren van het voortgezet onderwijs ligt dit niet veel anders, zij het dat een kleine minderheid de krant ook gaat gebruiken om bekend te raken met buitenlands nieuws en nieuws uit politiek Den Haag.⁵⁵) Gelet op hun beperkt krantegebruik, kunnen kinderen via informatieve programma's als het *Jeugdjournaal* en het 'grote' *Journaal* veel kennis opdoen, en het is aannemelijk dat de kinderen die thans met de televisie opgroeien aanzienlijk beter op de hoogte zijn met wat er in de wereld passeert dan vroegere generaties die hun kennis aan radio of krant ontleenden. Postman, voor wie het nóóit goed is, meent zelfs dat de televisie kinderen zodanig effectief in de wereld der volwassenen invoert, dat gevreesd moet worden dat het kind gaat verdwijnen.⁵⁶)

Door de komst van de televisie heeft de krant er een geduchte concurrent bijgekregen. Bij bijna de helft van de onderwerpen waarover zowel de krant als de televisie berichten, gebruikt een meerderheid van de jongeren van 12 tot 24 jaar de televisie als hoofdbron van informatie. Vooral bij de onderwerpen die deze leeftijdscategorie het meest interesseert, neemt de televisie een sterke positie in. De meeste jongeren ontlene hun kennis van sensationeel binnen- en buitenlands nieuws en van de landelijke en internationale sport vooral aan de televisie.⁵⁷) Het functieverlies dat de krant bij deze onderwerpen heeft geleden, hoeft mijns inziens niet te worden betreurd. De televisie besteedt aan zulke onderwerpen zeer veel aandacht, en je krijgt het nog te zien ook. Aan bijvoorbeeld een rechtstreeks beeldverslag van een voetbalwedstrijd of een etappe van de *Tour de France* kan de krant nu eenmaal met de beste wil van de wereld niet tippen. De sportpagina's gaan er trouwens ook vanuit dat je het al hebt gezien. Als men op zondagavond *Studio Sport* heeft gemist, zijn de nabeschouwingen in de maandagochtendkrant

slechts met moeite te lezen. De krant is echter onmisbaar als men behoorlijk op de hoogte wil blijven van het dagelijks binnen- en buitenlands nieuws, en als men zich wil vergewissen van de precieze toedracht en de achtergronden van het nieuws. Want als het om de dagelijkse nieuwsstroom gaat, bieden *Journal* en actualiteitenrubrieken weinig meer dan de koppen, en zorgt de krant voor een wezenlijke aanvulling.

Televisie en boek

Net zo min als de televisie de krant overbodig maakt, kan het kijken naar televisiefilms het lezen van boeken vervangen. Niet iedereen schijnt die mening toegedaan. Tijdens lezingen die ik voor mensen uit het bibliotheekwezen heb gehouden, stond er steevast iemand op met de vraag of het wel zo erg was als kinderen het lezen voor kijken inruilden. Ook als men naleest wat er in deze eeuw over het kinderboek te berde is gebracht, lijkt lang niet iedereen de waarde van het lezen te onderschrijven. Er is zelfs een waarnemer die meent dat de afwezigheid van krankzinnigheid onder de Bantoes in Belgisch Kongo aan het ontbreken van literatuur is te danken.⁵⁸⁾ Afgaand op een recent overzicht van opvattingen samengesteld door De Vries, vroeg men zich in de eerste helft van onze eeuw nogal eens bezorgd af of kinderen niet te véél, dat wil zeggen, niet te veel verkeerde boeken lezen. De eerste klacht dat kinderen te weinig lezen, vond ik in een citaat uit 1951,⁵⁹⁾ het jaar waarin ten onzent de officiële experimentele televisie-uitzendingen een aanvang namen.

Als een verschil tussen boek en televisiefilm wordt vaak gezien, dat het boek een 'inspannend' en de televisie een 'lui' medium is. Of die stelling voor kinderen opgaat, is nog maar de vraag. Met name jongere kinderen blijken zich tijdens het televisie kijken mentaal sterk in te spannen om het geziene thuis te brengen.⁶⁰⁾ Het is aannemelijk dat met toenemende ervaring met het medium de vereiste inspanning afneemt, maar hetzelfde geldt vermoedelijk als de leeshandeling wordt geautomatiseerd. Dit thema maakt deel uit van ons onderzoeksprogramma. Anders dan Amerikaanse kinderen, bleken Nederlandse twaalfjarigen de televisie niet te zien als een medium waarvan je gemakkelijker leert dan uit boeken. Het verschil in mentale inspanning dat door beide media wordt vereist, was statistisch gezien significant maar in feite zeer gering.⁶¹⁾

Over de verschillen in cognitieve effecten die door televisiefilms en boeken worden opgeroepen, werd tot voor kort alleen gespeculeerd. In de tachtiger jaren is echter in de Verenigde Staten een reeks experimentele vergelijkingen tussen voorgelezen en verfilmde verhalen gemaakt, die enig zicht op de specifieke verdiensten van film en boek werpen. In ons eigen onderzoek gaan we na in hoeverre die verschillen ook voor *zelf* gelezen en verfilmde verhalen

opgaan.⁶²⁾ Die studies geven alsnog steun aan McLuhans idee dat het medium de boodschap is, dat wil zeggen effecten oproept die met de specifieke inhoud die een medium overbrengt niets te maken hebben. Zowel blijkens het Amerikaanse als ons eigen onderzoek bewerkstelligt de visuele ondersteuning die de toevoeging van bewegende beelden aan de verbale vertelling geeft, dat de verhalen beter worden onthouden. Een verdienste van de verbale vertelling blijkt echter dat fantasie en creativiteit meer worden gestimuleerd. Bovendien gebruiken kinderen die een verhaal alleen maar hebben gehoord, in hun navertelling bloemrijker taal en verwijzen zij op een helderder manier naar de personen die in het verhaal in het geding zijn.⁶³⁾ De kinderen die de filmversie hebben gezien, maken in hun navertelling minder duidelijk over wie zij het precies hebben, mogelijk omdat zij de televisiefiguur in kwestie in hun geestesoog nog vóór zich zien, en zich onvoldoende realiseren dat de luisteraar het zonder moet doen.

Terwijl cognitief gezien de verdiensten van film vooral liggen in zijn grote mogelijkheden om zelfs in gevallen waar woorden tekortschieten heldere visuele voorstellingen tot stand te brengen, ligt de verdienste van het boek vooral in zijn positieve effecten op ons mondelinge en schriftelijke uitdrucksvermogen. Anders dan in de zojuist besproken Amerikaanse experimenten waarin omwille van de experimentele vergelijkbaarheid de verbale vertelling in boek en film gelijk is gehouden, bevatten echte films een zeer incompleet taalmodel. De tekst beperkt zich doorgaans tot de dialoog en de rest wordt uit de beelden duidelijk. Het boek biedt daarentegen een compleet taalmodel, omdat behalve de dialoog ook tijd, plaats en handeling worden beschreven. Een analoog verschil treft men aan in het woordgebruik bij een voetbalverslag op radio en televisie. De televisiecommentator kan volstaan met vaag verwijzend taalgebruik in een "weet-je-wel"-stijl.⁶⁴⁾ De luisteraar weet echter niets, hetgeen de radioverslaggever dwingt via het gebruik van terminologie die een beschrijving geeft van positie en beweging van de bal alsnog een beeld van de wedstrijd op te roepen.

Het navertellen van een film lijkt op het vertellen van iets dat men heeft meegemaakt. Veel mensen hebben moeite met het gebruik van bewoordingen die de achtereenvolgende concrete gebeurtenissen overschrijden. Men vervalt in een tante-Betjestijl waarbij min of meer woordelijk wordt verteld wie achtereenvolgens wat heeft gezegd ("En toen zei ik, en toen zei hij, en ik zeg nog"). Qua taalmodel overstijgt de film dit soort vertellingen zelden. De regelmatige lezer wordt echter zijn leven lang met een completer en rijker voorbeeld geconfronteerd. Oud-premier Van Agt had zich nimmer zo helder en archaisch kunnen uitdrukken als hij niet voorafgaand aan zijn ministerschap zoveel boeken had gelezen. In een analyse van opstellen van kinderen leek de schrijfstijl duidelijk met de kijktijd samen te hangen. De opstellen van zware kijkers liepen minder vlot, bevatten minder woorden per zin,

en beschreven meer externe, oppervlakkige elementen dan de opstellen van lichte kijkers.⁶⁵⁾

Een belangrijk verschil is ook dat boeken meer ruimte voor reflectie laten dan films. Men leest in eigen tempo, kan stoppen waar men wil, en heeft alle tijd een passage te herlezen of een onbekend woord op te zoeken. Die ruimte voor reflectie en analyse is bij de film aanzienlijk minder, en wordt door het alsmear hogere tempo waarin televisiefilms worden gesneden nog verder verkleind. Kijken is vooral indrukken opdoen, terwijl lezen gelegenheid biedt indrukken te ordenen.

Besluit

Ik heb geprobeerd aan de hand van recente onderzoeksgegevens aannemelijk te maken dat het vrijetijds-lezen al enige decennia op zijn retour is, een ontwikkeling die in niet onbelangrijke mate op het conto van de opmars van de televisie moet worden geschreven. Anders dan veel producenten van de gedrukte media menen, zijn er geen aanwijzingen dat de oorzaak van de afgenomen leestijd in een verminderd lees- of concentratievermogen moet worden gezocht. Niet de capaciteiten van de jeugd zijn achteruitgegaan, maar de bereidheid tot lezen. Dit wordt mede veroorzaakt doordat de televisie thans reeds op zeer jonge leeftijd een vaste plaats in het gedrag van de jeugd verwerft, een voorsprong die het boek als het kind op oudere leeftijd het lezen onder de knie krijgt niet altijd weet in te halen. Ik betreur de gesignaleerde neergang van het lezen, omdat – zoals ik geprobeerd heb aan te tonen – de ontwikkeling van de jeugd gediend is met een activiteitenpatroon dat aan zowel het kijken als lezen voldoende ruimte laat.

Hoe men de toekomstige ontwikkeling van het mediagebruik van de jeugd ook inschat, het lijkt me in elk geval gewenst de komende ontwikkelingen nauwkeurig te volgen. Voor de bevolking van twaalf jaar en ouder is hierin reeds voorzien in de vorm van het vijfjaarlijks gehouden tijdsbestedingsonderzoek, en ik zie reikhalzend uit naar de uitkomsten van de peiling uit 1990. Voor kinderen van zes tot twaalf jaar, een leeftijdsfase waarin het lezen een belangrijke, zo niet een beslissende ontwikkeling doormaakt, bestaat zo'n voorziening niet. Ik wil ervoor pleiten dat ook bij deze leeftijdsgroep periodiek tijdsbestedingsonderzoek wordt uitgevoerd.

Wie een probleem signaleert, wordt vaak ook geacht oplossingen aan te dragen. Over leesbevorderende maatregelen is reeds veel nagedacht, en ik heb niet de illusie dat ik daaraan veel kan toevoegen. Ik beperk mij tot enkele losse observaties. Het viel mij op dat in het *Sociaal en Cultureel Rapport 1988* wordt geadviseerd in het vervolg van stimulerende maatregelen voor het lezen af te zien, omdat zij gezien de recente teruggang van het lezen geen effect hebben gesorteerd.⁶⁶⁾ Dat lijkt mij een overhaaste conclusie, omdat niemand

weet hoe sterk de teruggang was geweest wanneer stimulerende maatregelen achterwege zouden zijn gebleven. Hetzelfde rapport bevat ook de bewering dat het plezier leren krijgen in lezen geen taak is voor de school. Bij mijn weten ziet de school zelf dat anders, en is het bevorderen van een zogenoemde positieve leesattitude op het niveau van de basisschool een algemeen erkend onderwijsdoel. Het is echter wel een doelstelling waaraan te weinig wordt gedaan. Mijns inziens verdient het serieus overweging *vrij lezen*, dat wil zeggen lezen puur en alleen voor het genoegen, vanaf groep 5 door de hele basisschool heen een vaste plaats in het lesrooster te geven. Om te zorgen dat het voor alle kinderen toegankelijk blijft, zouden kinderen met leesproblemen voor zolang dat nodig is in de gelegenheid kunnen worden gesteld met een *walkman* op met de gesproken boekversie mee te lezen. Ik verwacht dat de tijd die door de introductie van zo'n vak verloren gaat, weer voor een goed deel kan worden terugverdiend doordat het formele taalonderwijs soepeler verloopt. Lezen in de vrije tijd is en blijft echter een zaak die primair thuis moet worden bevorderd. Aan de reeds bekende adviezen om kinderen thuis tot lezen aan te moedigen, wil ik er één toevoegen, een simpele maatregel maar daarom niet minder doeltreffend, en dat is wat vaker te bedenken dat de televisie behalve een aan- ook een uitknop heeft.

NOTEN

- 1 Ik dank drs. J.W.J. Beentjes, drs. C.M. Koolstra en dr. M.W. Vooijs voor hun commentaar.
- 2 NOS (1988). *Kijken en luisteren 1986/1987*. Hilversum: NOS, Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek, p. 24-25.
- 3 Haenen, M. (1985). Simon Carmiggelt laat naar zich kijken. *NRC Handelsblad*, 29 juli.
- 4 Knulst, W., & Kalmijn, M. (1988). *Van woord naar beeld? Onderzoek naar de verschuiving in tijdsbesteding aan de media in de periode 1975-1985* (Cahier 1988/nr. 66). Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 50.
- 5 *Ibid.*, p. 59.
- 6 Postman, N. (1982). *The disappearance of childhood*. New York, NY: Dell Publishing Co.
- 7 Postman, N. (1985). *Amusing ourselves to death: Public discourse in the age of show business*. London: Heinemann. Postmans relatie met McLuhan wordt duidelijk op p. 8: "I met McLuhan thirty years ago when I was a graduate student and he an unknown English professor. I believed then, as I believe now, that he spoke (...) as a prophet, and I have remained steadfast to his teaching that the clearest way to see through a culture is to attend to its tools of conversation."
- 8 McLuhan, M. (1964). *Understanding media*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Zie voor een begrijpelijker uiteenzetting: Kooyman, A. (1979). De opmars van de beeldcultuur. *Intermediar*, 15(36), 11-19.
- 9 Stappers, J.G. (1983). *Massacommunicatie: Een inleiding*. Amsterdam: Arbeiderspers, p. 115-117.
- Stappers, J.G., Reijnders, A.D., & Möller, W.A.J. (1983). *De werking van massamedia: Een overzicht van inzichten*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, p. 101-106.
- 10 Bijvoorbeeld: De Fleur, M.L., & Ball Rokeach, S. (1982). *Theories of Mass communication*. New York, NY: Longman, p. 184.
- McQuail, D. (1988). *Mass communication theory: An introduction*, London: Sage, p. 18, 61, 98.
- 11 Bijvoorbeeld: Van Cuilenburg, J.J., & Noomen, G.W. (1984). *Communicatiewetenschap*. Muiderberg: Coutinho.
- 12 Van der Voort, T.H.A. (1986). Verslindt de televisie alfabeten? Over 'Het verdwijnende kind' van Neil Postman. *En nu over jeugdliteratuur*, 13, 115-119.
- Van der Voort, T.H.A. (1987). No business but show business. Over 'We amuseren ons kapot' van Neil Postman. *Leesgoed*, 14, 314-317.
- 13 Van der Voort, T.H.A. (1986). *Television violence: A child's-eye view*. Amsterdam: Elsevier Science Publishing Co.
- Vooijs, M.W. (1986). *Kritisch TV kijken: Een curriculumstudie*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

- Vooijs, M.W. (1987). *TV-opvoeding*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Van der Voort (in druk). *De invloed van televisiegeweld*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger (2e geheel herziene druk: verschijnt april 1990).
- 14 Dit met uitzondering van één Amerikaanse studie, die betrekking heeft op oudere kinderen met reeds uitgekristalliseerde leesgewoonten:
- Morgan, M., & Gross, L. (1982). Television and educational achievement and aspiration. In D. Pearl, L. Bou-thilet, & J. Lazar (Eds.), *Television and behavior: Ten years of scientific progress and implications for the eighties: Vol. 2. Technical reviews* (DHHS Publication No. ADM 82-1196, pp. 78-90). Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- 15 Een review van het onderzoek dat tot aan 1987 is uitgevoerd, is te vinden in:
- Beentjes, J.W.J., & Van der Voort, T.H.A. (1987). De invloed van televisiekijken op het lezen van de jeugd. *Massacommunicatie*, 15, 107-134.
- Beentjes, J.W.J., & Van der Voort, T.H.A. (1989). Television and young people's reading behaviour: A review of research. *European Journal of Communication*, 4, 51-77.
- 16 In deze optimistische termen liet ik mij uit tijdens een inleiding op een VSOM-studiemiddag gewijd aan het thema "Kweekt de televisie analfabeten?" (Utrecht, 24 oktober 1986). Deze inleiding is verschenen in: Van der Voort, T.H.A., & Beentjes, J.W.J. (1987). Kweekt de televisie analfabeten? *Intermediair*, 23(4), 25, 27, 29.
- 17 Schoonderwoord, L.P.H., & Knulst, W.P. (1982). *Mediagebruik bij verruiming van het aanbod* (WRR-Voorstudies en Achtergronden Mediabeleid, M4 1982). 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, p. 117.
- 18 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1982). *Samenhangend mediabeleid* (Rapporten aan de Regering 24-1982). 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, p. 164.
- 19 Sociaal en Cultureel Planbureau (1986). *Sociaal en Cultureel Rapport 1986*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- 20 Knulst & Kalmijn (1988), zie noot 4.
- 21 *Ibid.*, p. 62, 63, 59.
- 22 Op p. 125 concluderen de auteurs dat de vermindering van de leestijd in de periode 1980-1985 mede het gevolg kan zijn geweest van de extra tijd die in vrijetijdsactiviteiten zoals sport en de beoefening van hobby's is geïnvesteerd. Deze conclusie is ongefundeerd. Voor de periode 1980-1985 werd geen verband tussen de mate van bezuiniging op de leestijd en de mate van opvoering van de sport- en hobbytijd gevonden (p. 120).
- 23 De op p. 125 opgenomen conclusie dat niet kon worden aangetoond "(...) dat het lezen sterker geleiden heeft onder de verdere opmars van de televisie dan de tijd die men gewend was uit te rusten of met huisgenoten te praten" is eveneens aanvechtbaar. Inspectie van Tabel 5.6 (p. 122) wijst uit dat de daling van de leestijd systematisch hoger uitvalt dan de daling van de tijd besteed aan "uitrusten en praten". Of het verschil tussen de daling van de leestijd en de daling van de tijd besteed aan rusten en praten statistisch significant is, is door de onderzoekers niet getoetst.
- 24 Het in het rapport op talloze plaatsen herhaalde gegeven dat A. een toename van de kijktijd ook ander vrijetijdsgedrag dan lezen kan wegdrukken, en B. dat de leestijd ook door andere factoren dan de kijktijd kan worden beïnvloed, brengt sommigen in de waan dat er géén verband tussen de stijgende kijktijd en de dalende leestijd is aangetoond. Niets is minder waar. Dat misverstand ziet men bijvoorbeeld in: "Helaas, met de cultuur staat het er niet slecht voor." *De Volkskrant*, 9 september 1989.
- Verdaasdonk, H. (1989). "Van veaudeville tot video" kritisch bekeken. *Documentatieblad Kinder- en Jeugdliteratuur*, 3(11), 23-27, p. 24.
- In beide bronnen wordt gesteld dat het rapport *Van woord naar beeld* beweringen uit de *Nota Letterenbeleid* (Rijswijk: W.V.C., 11 november 1988) ontkracht. Op pagina 103 van deze nota vindt men echter een correcte weergave van de feiten.
- 25 Knulst, W. (1989). *Van veaudeville tot video: Een empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig* (Sociaal en Culturele Studie - 12). Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 38-39.
- 26 Winick, C. (1988). The functions of television: Life without the Big Box. In S. Oskamp (Ed.), *Television as a social issue* (pp. 217-237). Beverly Hills, CA: Sage.
- 27 Windahl, S., Höjerback, I., & Hedinsson, E. (1986). Adolescents without television: A study in media deprivation. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 30, 47-63.
- 28 De Meyer, G., Hendriks, A., & Fauconnier, G. (1987). Een ontwenningsskuur tegen televisieverslaving: Een experimenteel panelonderzoek naar de impact van de televisie op het alledaagse gezinsleven. *Vrijtijds en Samenleving*, 5, 51-73.
- 29 Het Televisiez-experiment vond plaats in 1983 (aankondiging in *Televisier* 1983, nr. 46; verslaglegging in nrs. 48, 50 en 51/52). Na de oproep boden 1400 Televisiez-lezers zich als deelnemers aan. De geselecteerde gezinnen kregen na afloop een nieuwe kleurentelevisie. Het Panorama-experiment werd in 1987 uitgevoerd (verslag na twee weken in *Panorama* 1987, nr. 44; verslag na afloop in nr. 47). Tien Hoornse gezinnen deden mee. Na afloop kreeg men een Mitsubishi-kleurentelevisie plus een videorecorder van hetzelfde merk.
- 30 "Er zijn twee weken voorbij: Een maand zonder TV." *Panorama*, 74(44), 102-105, 1987, p. 102.
- 31 Van Lil, J.E., Vooijs, M.W., & Van der Voort, T.H.A. (1988). Het verband tussen televisie kijken en vrijetijdslezen: Een dwarsdoorsnedestudie. *Pedagogische Studiën*, 65, 377-389.
- Daarnaast werd in dit onderzoek een positief verband tussen de kijktijd en de tijd besteed aan stripverhalen gevonden. Deze uitkomst staat haaks op de bevindingen uit onderzoeken die tijdens de introductiefase

van de televisie in Engelstalige landen zijn uitgevoerd. Toen vond men dat de komst van televisie het lezen van stripverhalen juist in de weg stond. De onderzoeken die tijdens de komst van de televisie zijn uitgevoerd, vonden plaats bij kinderen met reeds gevestigde leesgewoonten. De resultaten uit zulke onderzoeken kunnen niet zonder meer worden veralgemeend naar de huidige generaties kinderen, die met televisie zijn opgegroeid.

32 Zie: Beentjes & Van der Voort (1987; 1989), noot 15. Zie ook: Knulst (1989), noot 25, die zich verzet tegen verklaringen die de oorzaak van een achteruitgang van het lezen alleen maar bij de televisie zoeken.

33 Hendrikse, D. (1986). De nieuwe alfabeten. *Intermediair*, 22(14), 21, 23, 43.

34 Beentjes, J.W.J., & Van der Voort, T.H.A. (1988). Television's impact on children's reading skills: A review of research. *Reading Research Quarterly*, 23, 389-413.

35 Wesdorp, H. (1985). *Goed onderwijs, wat is dat? Voorstudie periodieke peiling van het onderwijsniveau*. 's-Gravenhage: SCO/SVO/O&W.

36 Stedman, L.C., & Kaestle, C.F. (1987). Literacy and reading performance in the United States, from 1880 to the present. *Reading Research Quarterly*, 22, 8-46.

In 1984 was het leesvaardigheidsniveau van 9-, 13- en 17-jarige Amerikaanse kinderen hoger dan in 1971. Volgens de meest recent gepubliceerde NAEP-peiling was er echter in 1986 (t.o.v. 1984) sprake van een fikse daling in het leesvaardigheidsniveau bij 9- en 17-jarigen. De *Reading Anomaly* uit 1986 wordt door Chall (1988) toegeschreven aan een verandering van leesmethoden op school en door Hedges (1988) aan artefacten in de meetprocedure. Zie:

Chall, J.S. (1988). Could the decline be real? Recent trends in reading instruction and support in the U.S. *International Journal of Educational Research*, 12, 687-697.

Hedges, L.V. (1988). The NAEP/ETS Report on the 1986 reading data anomaly: A technical critique. *International Journal of Educational Research*, 12, 699-707.

37 Zich basierend op CBS-gegevens meldt Knulst (1989), zie noot 15, dat in 1955 nog maar 42% van alle 12-tot en met 18-jarigen dagonderwijs volgde, een getal dat in 1985 is gestegen tot 90% (p. 86).

38 In 1971 verliet 35% van de schoolverlaters het onderwijs met een HAVO- of hoger diploma, in 1983: 48%. Zie:

Sociaal en Cultureel Planbureau (1985). *Jongeren in de jaren tachtig*. Rijswijk: SCP, p. 43.

39 Er zijn wel enkele spaarzame aanwijzingen dat televisie kijken kan leiden tot een verkorting van de tijd die kinderen steken in het vinden van een antwoord op een intellectueel probleem dat hen wordt voorgelegd. Die bevinding behoeft geen geldingskracht te hebben voor het lezen in de vrije tijd, hetgeen men immers uit vrije wil en voor het plezier doet. Zie:

Beentjes & Van der Voort (1988), noot 34, p. 395-396.

40 Das-Smaal, E.A., De Leeuw, L., Orlebeke, J.F. (1987). Is er iets mis met de aandacht van het schoolkind? *Pedagogische Studiën*, 64, 1-15.

41 Blijkens een recent onderzoek van de inspectie konden derdejaars-studenten van de pedagogische academie 43% van de opgaven van een rekenoets op het niveau van de zesde klas van de lagere school juist beantwoorden. Een CITO-onderzoek onder tweedeaars pabo-studenten wees uit dat men 65% van de rekenopgaven die zesdeklasses van de lagere school geacht worden op te lossen, juist beantwoordde. In 1960 beantwoordden *kweekeschoolleerlingen* nog 83% van de opgaven van een pittige hoofdrekentoets goed. Bron:

Cornelisse, W. (1987). Toekomstige onderwijzers blijken slecht in rekenen. *NRC Handelsblad*, 18 maart.

42 Buisman, J. (1989). Het beeld wint het van het woord. *Comma*, 1(3), 20-22, p. 21.

43 Abrahams, F. (1988). Zien is kopen: De invloed van de media op de Nederlandse boekenmarkt. *Elsevier*, 44(10), 14-20.

Van Gelder, H., & Ligtenberg, L. (1988). Boekenverkoop en de macht van de televisie: Witte wijn, rode wijn of water? *NRC Handelsblad*, 11 maart.

44 Zie Beentjes & Van der Voort (1987; 1989), noot 15.

45 Zoon, C. (1986). In ondertitels kan A ook wel B worden. *De Volkskrant*, 11 januari.

46 Van Lil, J.E. (1988). *Beeld van een kind* (Rapport R88-421). Hilversum: NOS, Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek, p. 69.

47 Bruls, E., & Kerkman, E. (1989). Beeld, spraak en schrift: Ondertiteling van films en televisieprogramma's in Nederland. In H. Wijfjes (Ed.), *Jaarboek mediageschiedenis I* (pp. 165-182). Amsterdam: SDU/Stichting Mediageschiedenis.

48 Sociaal en Cultureel Planbureau (1988). *Sociaal en cultureel rapport 1988*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, p. 244-245.

49 Blokker, J. (1989). *De wond'ren werden woord en dreven verder: Honderd jaar informatie in Nederland 1889-1989*. Deventer/Amsterdam: Kluwer/Contact, p. 230.

50 Werden in 1955 per Nederlandse inwoner op jaarbasis nog zes bioscoopkaartjes verkocht, in 1985 is dat er zegge en schrijve nog één (Knulst, 1989, zie noot 25, p. 44).

51 In 1985 was 93% van alle radiogebruik secundair (Knulst & Kalmijn, 1988; zie noot 4, p. 22).

52 SCP (1988), zie noot 48, p. 245.

53 Knulst & Kalmijn (1988), zie noot 4, p. 20.

54 Knulst (1989), zie noot 25, p. 223-232.

55 Linden, A. (1989). Wordt de krant het stiefkind van de media-opvoeding? *Massacommunicatie*, 17, 94-103, p. 95-96.

- Van der Voort, T.H.A., & Beishuizen, M. (1986). *Massamedia en basisvorming* (WRR-voorstudies en Achtergronden V49-1986). 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, p. 106-107.
- 56 Postman (1982), zie noot 6.
- 57 Van der Voort, T.H.A. (1989). Het falend dagbladgebruik van jongeren, afwachten of aanpakken? In *Symposium dagbladjournalistiek en marketing 1988: Jongeren en de krant* (pp. 11-26). Amsterdam: CEBUCO, p. 21.
- 58 Geciteerd in: Tellegen, S., & Catsburg, I. (1987). *Waarom zou je lezen? Het oordeel van scholieren: Anders dan men wel eens dacht*. Groningen: Wolters-Noordhoff, p. 30.
- 59 De Vries, A. (1989). *Wat heten goede kinderboeken? De theoretische opvattingen over kinderliteratuur en de praktijk van de boekbeoordeling in Nederland: 1880-1980*. Amsterdam: Querido, p. 194.
- 60 Anderson, D.R., & Lorch, E.P. (1983). Looking at television: Action or reaction? In J. Bryant, & D.R. Anderson (Eds.), *Children's understanding of television* (pp. 1-33). New York, NY: Academic Press.
- 61 Beentjes, J.W.J. (1989). Learning from television and books; A Dutch replication study. *Educational Technology Research and Development*, 37(2), 47-58.
- 62 Beentjes, J.W.J. (1989). De cognitieve verwerking van verhalen op televisie en op papier. *Pedagogische Studiën*, 66, 147-157.
- 63 *Ibid.*, p. 148-149.
- 64 Volgens een bericht uit *De Volkskrant* ("Voetbaltaal op tv onverzorgd") van 20 november 1989 heeft een in *Onze Taal* verschenen analyse van René Appel uitgewezen dat het taalgebruik bij de voetbalverslaggeving op televisie behalve vaak ook uitermate onverzorgd is.
- 65 Watkins, B., Cojuc, J.R., Mills, S., Kaitek, K., & Tan, Z. (1981). *Children's use of TV and real life story structure and content as a function of age, and prime-time television viewing* (First Annual Report to the Spencer Foundation). Ann Arbor, MI: Children's Media Project, University of Michigan.
- 66 SCP (1988), zie noot 48, p. 245.

ABSTRACT, Van der Voort, T.H.A.: Television and reading. Massacommunicatie 1, 1990, p. 3-21

The article gives the text of the author's inaugural lecture delivered on the acceptance of his office of professor of child and media studies at Leiden University (December 15th, 1989). On the basis of recent research studies, the author argues that over the past forty years the time spent on reading books and newspapers has been declining, a downward trend that has been caused in part by the appearance and advance of television. As yet, there is no evidence that television creates difficulties in the understanding of or attending to reading materials. Not children's ability but their willingness to read is on the decline. The author refuses to take the relativistic position that television viewing is an acceptable substitute of leisure reading.

JAN VAN OURS

De Nederlandse boekenmarkt tussen stabiliteit en verandering

In dit artikel worden de ontwikkelingen in het lezen, lenen en kopen van boeken beschreven en geanalyseerd. Uit de analyse blijkt, dat het aandeel van de regelmatige lezers in de Nederlandse bevolking al enkele decennia vrij stabiel is, dit ondanks de spectaculaire groei van het aantal uitleningen uit openbare bibliotheken. Laatstgenoemde ontwikkeling hangt samen met het toenemend aantal openbare bibliotheken, het toegenomen dienstenpakket van deze bibliotheken, en de stijging van de boekenverkoopprijs. De ontwikkeling van de boekenverkoop kan verklaard worden uit de verandering in het inkomen van de gemiddelde Nederlander, de verkoopprijs van het boek en de uitleningen uit bibliotheken. Daarnaast doet zich in de jaren tachtig een trendmatige negatieve invloed gelden, waarschijnlijk een gevolg van veranderende kopersvoorkeuren. Vooralsnog is er geen overtuigend bewijs voor een verschuiving "van woord naar beeld".

In sommige opzichten is een boek een gewoon consumptiegoed. De verkoop van boeken wordt beïnvloed door inkomens, prijzen en consumentenvoorkeuren. Boeken zijn echter ook informatiebronnen en cultuurdragers. Vanuit deze optiek is een analyse van de ontwikkelingen op de boekenmarkt van meer dan alleen economische betekenis zoals het geval zou zijn bij een analyse van de ontwikkelingen op de markt voor margarine, bloemkolen of jam. Het bijzondere karakter van het boek komt ook tot uitdrukking in de overheidssteun aan het bibliotheekwezen, waarmee beoogd wordt het lezen van boeken te stimuleren.

Een lezer kan op verschillende manieren in het (tijdelijke) bezit van een boek komen: door het te kopen of te lenen bij familie, vrienden of kennissen of bij een bibliotheek. In de afgelopen decennia hebben zich belangrijke ontwikkelingen voorgedaan op het gebied van lezen, kopen en lenen van boeken, die in dit artikel worden beschreven en geanalyseerd. Hierbij staan een drie vragen centraal. De eerste vraag is of het leesgedrag van de Nederlandse bevolking in de afgelopen decennia structureel is veranderd, waarbij vooral het afgelopen decennium interessant is, omdat zich daarin mogelijk een verschuiving 'van woord naar beeld' heeft voorgedaan. De tweede vraag is welke factoren verantwoordelijk zijn voor de spectaculaire groei in de jaren zestig en zeventig en de stagnatie in de jaren tachtig van het aantal uitleningen uit openbare bibliotheken. De derde vraag is waarom de boekenverkoop is afgenomen en welke rol de toename van het lenen van boeken hierbij heeft gespeeld.

Voor het bestuderen van ontwikkelingen op de boekenmarkt kunnen in

principe twee soorten gegevens worden gebruikt: tijdbestedings-gegevens en gegevens over aantallen verkochte, geleende of gelezen boeken. Tijdsbestedingsgegevens zijn voor slechts enkele jaren bekend. Over het aantal boeken dat gelezen wordt is evenmin veel informatie bekend, zodat hierover slechts een globaal beeld kan worden geschetst. Over het kopen van boeken en het lenen van boeken is meer informatie beschikbaar omdat hier transacties plaatsvinden: een boek wordt verkocht of uitgeleend. De ontwikkelingen in het kopen en lenen van boeken worden kwantitatief beschreven, dat wil zeggen er wordt aan-gegeven in welke mate bepaalde factoren een rol hebben gespeeld. Vanwege de beschikbare gegevens is de kwantitatieve analyse beperkt gebleven tot de verkoop van algemene boeken en het lenen uit openbare bibliotheken.

Lezen

Er bestaan grote verschillen in de mate waarin mensen boeken lezen. Naar schatting leest van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder 40-50% regelmatig een boek, 30-35% af en toe en 20-25% nooit een boek. Door de af-en-toe lezer wordt slechts een gering deel van de vrije tijd besteed aan het lezen van boeken, voor de regelmatige lezer neemt het lezen in de vrije tijd een centrale plaats in.

Belangrijke onderscheidende criteria tussen lezers en niet-lezers zijn het opleidingsniveau, de leeftijd en de jeugdervaringen. Vroege leeservaringen hangen positief samen met de leesintensiteit. Mensen die op jonge leeftijd door hun ouders gestimuleerd zijn tot het lezen van boeken lezen vaak ook nog op latere leeftijd: lezers maken lezers, niet-lezers niet. In dit opzicht zou men kunnen spreken van een tweedeling van de samenleving op het snijvlak van het boek. Jongeren en hoger opgeleiden lezen over het algemeen meer boeken dan ouderen en lager opgeleiden.

Een eerste vraag die hierbij gesteld kan worden is of deze verhouding tussen regelmatige en niet regelmatige (of niet-) lezers in de loop der tijd aan verandering onderhevig is geweest. Het lezen van boeken is de afgelopen decennia beïnvloed door een aantal factoren die zowel een negatieve als een positieve uitwerking hebben gehad. Het toegenomen gemiddelde opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking en het toegenomen aantal jongeren hebben een positieve invloed gehad op het lezen. De toegenomen vrije tijd heeft op zich weliswaar meer ruimte voor het lezen van boeken geschapen, de wijze waarop de vrije tijd wordt ingevuld is veranderd in de afgelopen decennia. In de eerste plaats hebben de kortere werkweek en het toenemende aantal vakantiedagen alsmede de introductie van de vrije zaterdag een impuls gegeven aan de recreatie en het toerisme (Van Ours, 1986). Een tweede factor is de introductie van televisie, die veel vrije tijd in beslag is gaan nemen. De te-

levisie heeft evenwel niet alleen een negatieve invloed op het lezen van boeken gehad via de concurrentie om de vrije tijd, maar ook een positieve omdat de wereldoriëntatie van veel Nederlanders erdoor werd uitgebreid, hetgeen op zich een impuls kan zijn geweest tot het lezen van informatieve boeken (Van den Brink, 1980).

Het lezen van boeken is beïnvloed door een complex van factoren. Hoe deze het lezen hebben beïnvloed is slechts bij benadering vast te stellen omdat niet bekend is hoeveel boeken er jaarlijks in Nederland worden gelezen. De som van het aantal uitleningen en het aantal gekochte boeken zou een indicator kunnen zijn. Een dergelijke benadering blijft evenwel onbevredigend omdat het aantal personen dat een gekocht boek leest niet bekend is, evenmin als het aantal boeken dat van familie, vrienden of kennissen wordt geleend.

Tabel 1. Het lezen van boeken en andere gedrukte media; het kijken naar televisie^{a)}

	Afgelopen maand 1 of meer boeken gelezen (%)	Gemiddelde (uren/week) Overige	leestijd (uren/ media	Televisie kijken week)
1955	52	-	-	-
1960	49	-	-	-
1975	53	1,6	4,5	10,2
1980	56	1,6	4,1	10,3
1985	52	1,4	4,0	12,1

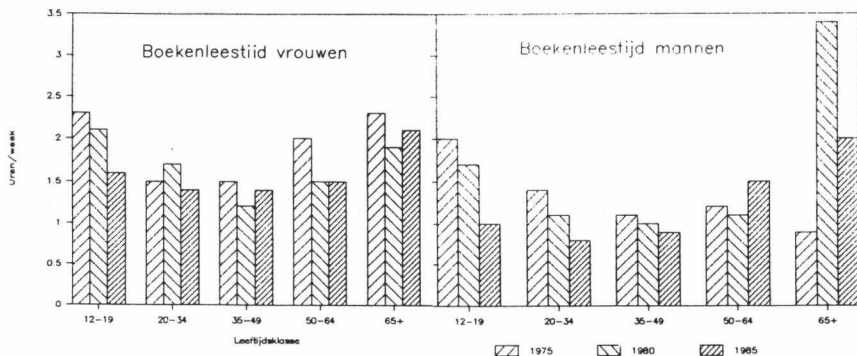
^{a)} Personen van 12 jaar en ouder
Bron: Sociaal Cultureel Rapporten

Over de verdeling van de Nederlandse bevolking in regelmatige en niet-regelmatige lezers is wel informatie beschikbaar. Voor een aantal jaren is bekend welk gedeelte van de bevolking 'de afgelopen maand een of meer boeken heeft gelezen'. Uitgaande hiervan lijkt het erop dat de effecten van de genoemde positieve en negatieve factoren elkaar gedurende de afgelopen decennia in evenwicht hebben gehouden. Uit tabel 1 blijkt, dat het aandeel van de regelmatige lezers in 1985 evenals in 1955 52% bedroeg. Hiermee is uiteraard nog niets gezegd over het aantal gelezen boeken. Dit kan in de loop der tijd sterk gewijzigd zijn, afhankelijk van de ontwikkeling van het aantal boeken dat een gemiddelde regelmatige lezer consumeerde. Over de gemiddelde leestijd besteed aan boeken is weinig informatie op lange termijn beschikbaar. Uit de wel beschikbare gegevens blijkt evenmin een opzienbarende ontwikkeling. Het aantal boekenleesuren is gedaald van 1,6 uur per week

in 1980 naar 1,4 uur per week in 1985. In dezelfde periode is wel de toegenomen tijd besteed aan het kijken naar de televisie opvallend: van 10,3 uur per week in 1980 naar 12,1 uur per week in 1985.

Alhoewel de vermindering in boekenleestijd in de periode 1975-1985 zeker niet spectaculair te noemen is, is het toch van belang hier nader bij stil te staan. Een belangrijke vraag is namelijk of er zich een verschuiving voltrekt 'van woord naar beeld'. In het begin van de jaren tachtig heeft zich een aantal veranderingen voorgedaan in het mediaaanbod die hierbij van belang kunnen zijn: er zijn middag- en nachtzendingen op de tv geïntroduceerd, veel huishoudens hebben een grotere keuze gekregen uit aanbod van tv-zenders vanwege aansluiting op de kabel en het bezit van videorecorders is sterk toegenomen (Sociaal en Cultureel Planbureau, 1987). In dit kader is het van belang te weten of de daling van de boekenleestijd zich min of meer uniform door de gehele bevolking heeft voltrokken, of dat deze geconcentreerd is bij de lagere leeftijdsgroepen. In het eerste geval is er sprake van een verschuiving in de voorkeur die weliswaar massaal is maar niet noodzakelijkerwijs veel groter zal worden in de toekomst omdat de verandering in het mediaaanbod op een gegeven moment zijn grenzen heeft bereikt. In het tweede geval is er een sterke doorwerking in de toekomst te verwachten wanneer de verandering in de voorkeur blijvend is en niet in de toekomst weer in omgekeerde richting bijgesteld zal worden. Met het ouder worden van de bevolking zal de gemiddelde leestijd besteed aan boeken dan sterk dalen.

Figuur 1. Boekenleestijd naar geslacht en leeftijdsklasse; 1975, 1980 en 1985 (uren/week)

Bron: Sociaal en Cultureel Planbureau

Een inzicht in de samenhang tussen leeftijd en boekenleestijd kan verkregen worden uit figuur 1. Uit deze figuur blijkt dat in de periode 1975-1980 bij vrouwen in de leeftijdsklasse van 12-19 jaar zich een voortdurende daling

van de boekenleestijd heeft voorgedaan. Bij de overige leeftijdsgroepen is dat niet het geval, voor sommige geldt zelfs dat de boekenleestijd in 1985 groter was dan in 1980. Uit figuur 1 blijkt verder dat bij mannen tot 50 jaar zich een voortdurende daling van de boekenleestijd heeft voorgedaan. In de leeftijdsklasse van 50-64 jaar is de leestijd tussen 1980 en 1985 toegenomen en voor de 65plussers doet zich een merkwaardige ontwikkeling voor: tussen 1975 en 1980 is de leestijd toegenomen met ongeveer 2,5 uur per week terwijl tussen 1980 en 1985 de leestijd weer is gedaald met 1,5 uur per week. Mijns inziens kunnen hieraan twee conclusies worden verbonden. In de eerste plaats dat de daling van de boekenleestijd bij de lagere leeftijdsklassen is geconcentreerd. In de tweede plaats dat er zich grote fluctuaties in de waarneming van de boekenleestijd voordoen. Vooral op grond van het laatste is het moeilijk nu al te spreken van een structurele ontwikkeling met ernstige gevolgen in termen van daling van de gemiddelde boekenleestijd die in het verschiet zou liggen. Uit een nadere analyse van de verzamelde tijdbestedingsgegevens blijkt ook dat de mate van inkrimping van de boekenleestijd niet statistisch significant samenhangt met de mate van uitbreiding van de kijktijd (Knulst en Kalmijn, 1988).

Ten aanzien van het leesgedrag van de Nederlandse bevolking kan dan ook worden geconcludeerd dat dit over lange termijn bezien redelijk stabiel is en dat het nog maar de vraag is of de in het begin van de jaren tachtig geconstateerde verandering daadwerkelijk grote gevolgen zal hebben in de toekomst. Vooralsnog is er geen overtuigend bewijs geleverd van een verschuiving van "woord naar beeld".

Lenen

Ten aanzien van het lenen van boeken kan een onderscheid gemaakt worden tussen lenen bij familie, vrienden of kennissen (informeel lenen) en lenen bij een bibliotheek. Over het informele lenen zijn slechts weinig gegevens beschikbaar. Voor zover ze aanwezig zijn wijzen ze op een sterke toename in de jaren zestig. Het aandeel van de mensen die zo 'wel eens' een boek leende is toegenomen van 17% in 1956 via 31% in 1961 naar 78% in 1968 en vervolgens weer afgenomen tot 55% in 1974 (Wijnberger, 1979).

Wat betreft het lenen van boeken dienen openbare bibliotheken onderscheiden te worden van overige bibliotheken zoals schoolbibliotheken of zogenaamde volksbibliotheken. Over het gebruik van de laatstgenoemden zijn weinig tot geen gegevens beschikbaar, terwijl over eerstgenoemde tamelijk veel informatie beschikbaar is. Enkele gegevens omtrent het gebruik van openbare bibliotheken zijn weergegeven in tabel 2.

Tabel 2. Karakteristieken van het gebruik van openbare bibliotheken; 1950-1985

	Aantal uitleningen (mln)	Aantal ingeschreven lezers (mln)	Aantal uitleningen per lezer	Aantal bibliotheken
1950	8,4	0,2	35,3	153
1960	22,3	0,6	38,3	423
1970	58,7	1,5	39,2	732
1980	161,9	4,0	40,4	941
1985	172,1	4,2	41,0	965
1986	175,6	4,2	41,8	958
1987 ^{a)}	178,0	4,2	42,4	1121

^{a)} Met ingang van 1987 is de Statistiek van de Openbare Bibliotheken van opzet veranderd omdat ook de zogenaamde volksbibliotheken in het onderzoek worden betrokken. De gegevens van 1987 zij dus niet vergelijkbaar met die van voorgaande jaren.

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek

Het aantal uitleningen in bibliotheken is explosief toegenomen van nog geen boek per jaar per hoofd van de bevolking in 1950 naar ruim 11 boeken per hoofd in 1980. Uit tabel 2 blijkt dat het aantal bij bibliotheken ingeschreven lezers met name in de jaren zeventig enorm is toegenomen. Het aantal uitleningen per lezer is slechts in geringe mate toegenomen. Met andere woorden: de explosieve groei van het aantal uitleningen kan vrijwel geheel worden toegeschreven aan de toeneming van het aantal ingeschreven lezers.

Het is niet verwonderlijk dat het aantal ingeschreven lezers is toegenomen in het licht van de verzesvoudiging van het aantal bibliotheken in de afgelopen decennia. Aan de uitbreiding van het aantal bibliotheken ligt een belangrijke beleidswijziging van de Rijksoverheid ten grondslag (Euser, 1984). Tot 1948 was de rijkssubsidieregeling voor het bibliotheekwerk zodanig ingericht dat geen enkele nieuwe bibliotheek voor subsidie in aanmerking kwam. Het openbare bibliotheekwerk buiten de steden - 'plattelandslectuurvoorziening' - bleef onderontwikkeld. Na 1948 kwamen nieuwe bibliotheken alsmede bibliobussen en jeugdafdelingen van bibliotheken voor subsidie in aanmerking, met het bekende gevolg: een sterke groei van het aantal bibliotheken. Deze groei is voor een deel ook ten koste gegaan van andere leenkanalen, zo nam het aandeel van de via de openbare bibliotheek geleende boeken toe van 35% in 1963 naar 80% in 1975. In 1975 kwam de Wet op het openbare bibliotheek-werk tot stand, met als een van de directe consequenties contributievrijdom voor jongeren tot 18 jaar. Als gevolg

hiervan nam het aantal ingeschreven jongere leners bijzonder snel toe. In 1974 was 26% van de jongeren ingeschreven bij een openbare bibliotheek en in 1976 46%, een toename van 20% in 2 jaar. In dezelfde periode nam het aandeel van de ingeschrevenen onder ouderen slechts toe van 12% naar 15%. Gesteld kan worden dat de toename van het aantal uitleningen te danken is aan de uitbreiding van het aanbod waarnaar de vraag zich heeft gericht. Vanuit de vraagzijde vormt anderzijds de toename van de reële aanschafprijs van boeken in de tweede helft van de jaren zestig en de jaren zeventig een stimulerende factor. Hiermee is waarschijnlijk een 'trek naar de bibliotheek' in gang is gezet die ook door de latere daling van de reële boekenprijs niet meer ongedaan gemaakt kon worden.

Aan de stagnatie in de groei van het bibliotheekwerk in de jaren tachtig liggen twee factoren ten grondslag. In de eerste plaats is er sprake van een bibliotheeknetwerk dat zijn voltooiing is genaderd. Waar voorheen van het openen van een nieuwe bibliotheek of de komst van een bibliobus een impuls uitging op het lenersgedrag is hier in de jaren tachtig aan deze uitbreidingen nagenoeg een eind gekomen. Bovendien is ook anderszins aan de groei van het bibliotheekwezen een eind gekomen, door het stabiliseren van de omvang van de boekencollecties. In de tweede plaats is voor ouderen het lidmaatschap van een bibliotheek in betrekkelijk korte tijd aanzienlijk duurder geworden. Zo bedroeg in 1980 de minimum-contributie f. 7,50 en in 1983 reeds f. 18,50.

Tabel 3. Schattingsresultaten ontwikkelingen boekenmarkt

	Uitleningen openbare bibliotheken	Boekenverkoop
Analyseperiode	1964-1986	1967-1987
Inkomenselasticiteit		0.80
Prijselasticiteit	0.47	-0.82
Uitleenelasticiteit		-0.28
Biblio-elasticiteit	4.95	
Trend 1980/86 (%/jr)		-4.2

Om na te gaan in hoeverre de ontwikkeling van het bibliotheekgebruik te verklaren is, is een kwantitatieve analyse uitgevoerd. De ontwikkeling van het aantal uitleningen blijkt goed verklaard te kunnen worden uit veranderingen in de boekenprijs en het aantal bibliotheken. De resultaten van deze analyse zijn weergegeven in de tabel 3. Een stijging van de boekenprijs met

1% leidt tot een stijging van het aantal uitleningen met 0,5%. Een toename van het aantal bibliotheken met 1% blijkt een stijging van het aantal geleende boeken met 5% tot gevolg te hebben. In dit effect komt niet alleen de invloed van het aantal bibliotheken tot uitdrukking maar ook de groei van de omvang van de dienstverlening per bibliotheek, doordat de gemiddelde boekencollectie per bibliotheek eveneens is toegenomen.

Op basis van deze resultaten kan geconcludeerd worden dat de groei van het aantal uitleningen in de jaren zestig en zeventig samenhangt met het toenemend aantal openbare bibliotheken, het toegenomen dienstenpakket van deze bibliotheken, en de stijging van de boekenverkooprijks. De stagnatie in het aantal uitleningen kan worden toegeschreven aan de voltooiing van het bibliotheeknetwerk en de daling van de reële boekenverkooprijks. De groei van het aantal bibliotheekuitleningen is opmerkelijk in het licht van het eerder geconstateerde stabiele aandeel van de regelmatige lezers in de Nederlandse bevolking en benadrukt nog eens dat deze groei ook voor een deel veroorzaakt is door een verschuiving in leengewoonten. Een belangrijke conclusie is hiermee dat de groei van het bibliotheekgebruik niet de scheiding tussen lezers en niet-lezers heeft doorbroken.

Kopen

In het algemeen worden drie hoofdcategorieën boeken onderscheiden te weten educatieve, wetenschappelijke en algemene boeken. Qua kopers van boeken worden eveneens drie categorieën onderscheiden, namelijk individuele kopers, bibliotheken en institutionele kopers. Het algemene boek is de belangrijkste boekencategorie, de particuliere koper de belangrijkste kopers-categorie. In 1984 werd aan algemene boeken een bedrag van f 605 mln gld uitgegeven, ongeveer 40% van de gehele boekenmarkt. Dit lijkt een gering aandeel maar bedacht dient te worden dat in dit deel van de boekenmarkt de individuele preferenties van de boekenkopers bij uitstek tot uitdrukking komen, waardoor in dit deel van de boekenmarkt de fluctuaties onder invloed van economische factoren het grootst zijn. De analyse van het koopgedrag is uitgevoerd voor dit deel van de boekenmarkt.

In tabel 4 zijn hiervan de belangrijkste karakteristieken voor de afgelopen decennia weergegeven. Uit deze tabel blijkt, dat het aantal verkochte boeken vooral in de eerste helft van de jaren zeventig sterk is teruggelopen: van bijna 45 mln in 1970 naar 33 mln in 1975. Ook in de eerste helft van de jaren tachtig heeft een terugval in de boekenverkoop plaatsgevonden: van 33 mln in 1980 naar 30 mln in 1985. Deze terugval heeft zich ook de afgelopen jaren doorgezet, want in 1987 was de boekenverkoop gedaald tot 27,8 mln boeken.

Tabel 4. Karakteristieken van de boekenverkoopmarkt; 1965-1985

	Aantal gekochte boeken (mln)	Geldomzet (mln gld)	Reële geldomzet (1965 = 100)	Gemiddelde verkoopprijs (gld/boek)	Reële prijs (1965 = 100)
1965	38,8	170	100	4,40	100
1970	44,6	320	142	7,19	124
1975	33,4	475	134	14,22	155
1980	33,0	625	128	18,95	151
1985	30,3	590	101	19,54	130
1986	29,6	603	103	20,37	135
1987	27,8	590	101	21,22	141

N.B. Reële geldomzet en reële prijs verkregen door correctie met het prijsindexcijfer van de gezinsconsumptie.

Door de sterke terugval in de boekenverkoop is de reële geldomzet al jarenlang dalende: de reële geldomzet in 1985 was ongeveer gelijk aan die van 1965! De gemiddelde reële verkoopprijs per boek is in de tweede helft van de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig nogal toegenomen, in de eerste helft van de jaren tachtig weer gedaald en de laatste jaren weer toegenomen. Hierbij dient benadrukt te worden dat het gaat om de gemiddelde prijs per verkocht boek, hetgeen een nogal beperkte indicator is, omdat in de loop der tijd de samenstelling van het boekenpakket nogal aan wijzigingen onderhevig kan zijn (Pleijster, 1985).

Voor een verklaring van de ontwikkelingen van de boekenoplage komen een drietal factoren in aanmerking: het gezinsinkomen, de verkoopprijs van het boek en het bibliotheek-gebruik. Een indruk van de invloed van het gezinsinkomen op de uitgaven aan boeken in het begin van de jaren vijftig kan verkregen worden door gebruik te maken van gegevens uit de CBS-budgetonderzoek van 1951 en 1980 (zie verder: Van Ours, 1989a). De samenhang tussen gezinsinkomen en boekenverkoop was begin jaren vijftig sterk: de inkomenselasticiteit van boeken in 1951 bedroeg 1,9. Elke procent toename van het gezinsinkomen resulteerde in een toename van de boekenuitgaven met 1,9%. In 1980 was de inkomenselasticiteit van boeken gedaald tot 0,8. In de loop van de afgelopen decennia hebben boeken blijkbaar het traject doorlopen van luxe goederen naar noodzakelijke goederen waardoor de inkomensgevoeligheid van de boekenverkoop kleiner is geworden.

De uitgaven aan boeken als aandeel in het gezinsinkomen zijn niet toegenomen over een periode van 30 jaar. In 1951 werd gemiddeld f 17,- per gezin

uitgegeven aan boeken, bij een gemiddeld gezinsinkomen van f 4650,-. In 1980 was dat f 134,- bij een gemiddeld gezinsinkomen van f 35000,-. De uitgaven aan boeken bedroegen in beide gevallen 0,4% van het gezinsinkomen.

Over de betekenis van de verkoopprijs van het boek valt weinig concreets aan te geven. Problematisch is hier ook dat gegevens over de echte prijsontwikkeling ontbreken en alleen gegevens over de verkoopprijs van het gemiddelde boek bekend zijn. In principe heeft een boekenprijsstijging twee effecten. Er is een direct effect via de herallocatie van het bestedingspatroon van de consumenten en er is een indirect effect doordat er een impuls uitgaat op het bibliotheekgebruik. Dit laatste zou zoals al eerder is aangegeven een onomkeerbaar proces kunnen zijn.

De invloed van het bibliotheekgebruik op de boekenverkoop is moeilijk hard te maken. Aan de ene kant ligt het voor de hand dat boeken die worden geleend niet worden gekocht. Aan de andere kant geldt dat er veel jongere leners zijn – sinds 1975 is meer dan de helft van het aantal gebruikers van openbare bibliotheken jonger dan 18 jaar – en dit is niet het meest koopkrachtige deel van de Nederlandse bevolking. Dat de relatie tussen kopen en lenen niet al te sterk hoeft te zijn moge blijken uit het gegeven dat in de periode 1975-1980 de toename van het aantal geleende boeken 45 mln en de afname van het aantal verkochte boeken slechts 3 mln bedroeg.

Uit een kwantitatieve analyse waarvan de resultaten zijn weergegeven in tabel 3 blijkt dat bij een stijging van het aantal uitleningen met 1% de boekenverkoop afneemt met 0,3%. Dit betekent dat indien er 20 boeken meer worden uitgeleend er 1 boek minder wordt verkocht, oftewel: indien er 1 bibliotheekgebruiker bijkomt, worden er per jaar 2 boeken minder verkocht. De prijselasticiteit heeft een waarde van ongeveer -0,8, dat wil zeggen: indien de verkoopprijs van het gemiddelde boek (reëel, dus gecorrigeerd voor inflatie) toeneemt met 1% daalt de boekenverkoop met ongeveer 0,8%. Ten slotte blijkt in de jaren tachtig sprake te zijn van een trendmatige daling van de boekenverkoop met ongeveer 4% per jaar.

Uitgaande van deze schattingsresultaten kunnen de ontwikkelingen in de boekenverkoop als volgt worden verklaard. De boekenverkoop heeft in de jaren zestig en zeventig een positieve impuls gekregen van de groeiende inkomens en een sterkere negatieve impuls van de stijgende verkoopprijs en de toename van het aantal uitleningen. In het begin van de jaren tachtig daalt de boekenverkoop verder ondanks de stagnatie in de uitleningen en de reële boekenprijsdaling. Deze daling in de boekenverkoop laat zich alleen beschrijven met behulp van negatieve trendfactor van 4,3% per jaar. Nu is een trendfactor gehanteerd in een statistische analyse onbevredigend vanwege de onbekende betekenis ervan. Wat er aan deze trendmatige daling ten grondslag ligt is niet zonder meer duidelijk. In principe is het een verande-

ring in de consumentenpreferenties en wellicht een indicator van een verschuiving 'van woord naar beeld', zeker is dit evenwel niet. Met het oog op de toekomst is uiteraard ook van belang of de geconstateerde trendmatige daling zich voortzet of niet.

Stabiliteit of verandering?

Met behulp van de analyse van de ontwikkelingen in de afgelopen decennia kan iets over de toekomst worden gezegd. Wat betreft het lezen en lenen van boeken kan dit kort zijn. Het aandeel van de regelmatige lezers in de Nederlandse bevolking is al tientallen jaren lang stabiel, zodat verwacht mag worden dat dit ook in de toekomst weinig spectaculair zal veranderen. Aan de onstuimige groei van het lenen is in de jaren tachtig met de voltooiing van het bibliotheeknetwerk een eind gekomen. Gezien de achtergronden van deze ontwikkeling mag verwacht worden dat ook het lenen in de toekomst op ongeveer hetzelfde niveau als het huidige zal blijven.

De toekomstige ontwikkeling van de boekenverkoop is moeilijk aan te geven zoals blijkt uit in het verleden opgesteld prognoses.

Door het Nederlands Centrum voor Marketing Analyses is in 1965 een model geschat voor de boekenmarkt met behulp waarvan prognoses zijn gemaakt voor 1970 en 1975. De uitgaven aan boeken werden in het model verklaard uit het gezinsinkomen, de gezinsgrootte en het aantal gezinnen in Nederland. Voor 1970 was de prognose van de boekenmarkt nog redelijk, met een overschatting van 12%, in 1975 bedroeg de overschatting al 30%. De realisaties bleven met andere woorden ver achter bij de prognose. Waarschijnlijk kan dit worden toegeschreven aan de invloed van het toenemende bibliotheekgebruik, die in het Centrum-model niet is verdisconteerd.

Door Wijnberger is in 1979 een boekenmarktmodel gemaakt, waarin het gezinsinkomen, de reële boekenprijs en een negatieve trendterm zijn opgenomen. De invloed van het bibliotheekgebruik is impliciet meegenomen doordat de keuze tussen kopen en lenen in het model bepaald wordt door de reële boekenprijs. Afhankelijk van onder andere de veronderstelde ontwikkeling van de reële boekenprijs wordt voor 1980 een aantal van 20-40 mln verkochte boeken voorspeld. Indien de modelvariant waarmee de meest realistische voorspelling voor 1980 werd gemaakt wordt gebruikt om het aantal verkochte boeken voor 1984 te berekenen, wordt een aantal van ongeveer 18 mln verkochte boeken gevonden, hetgeen nogal sterk afwijkt van de feitelijke 31,5 mln verkochte boeken. Het door Wijnberger ontwikkelde model genereert een nogal sterke onderschatting van de ontwikkeling van de boekenverkoop.

Zelf heb ik een model van de boekenverkoop geschat, met het inkomen en

het aantal bibliotheekuitleningen als verklarende variabelen (Van Ours, 1982). Op basis hiervan werd een boekenverkoop in 1985 van 29,7 mln voorspeld, hetgeen gegeven de feitelijke boekenverkoop van 30,3 mln redelijk nauwkeurig is. Toch is dit resultaat min of meer toevallig tot stand gekomen omdat de inkomensdaling werd onderschat, de groei van het bibliotheekgebruik werd overschat en beide effecten elkaar ongeveer compenseerden.

Uit het bovenstaande komt duidelijk naar voren dat men met voorspellingen zeer voorzichtig dient om te gaan en zeker niet te veel pretenties dient te hebben. Niet alleen zijn modelschattingen met onzekerheid omgeven, ook de toekomstige ontwikkelingen van de verklarende variabelen in het model zijn aan onzekerheden onderhevig.

Om desondanks een indruk te geven van de betekenis van de gepresenteerde schattingsresultaten worden toch in tabel 5 enkele lijnen naar de toekomst uitgezet. De in deze tabel berekende omvang van de boekenverkoop in 1995 is verkregen door uit te gaan van een boekenverkoop van 27,8 mln in 1987.

Tabel 5. Boekenverkoop in 1995 volgens verschillende varianten (mln boeken)^{a)}

Trendmatige ontwikkeling (%/jaar)	Inkomensgroei 1987-1995 (%/jaar)	
	1	2
-4	22,6	24,5
-1	28,9	31,2

^{a)} Overige veronderstellingen: Inkomenselasticiteit = 0,8.
Bibliotheekgebruik en reële boekenprijs blijven stabiel.
Bevolkingsgroei in de periode 1987-1995: 0,5 % per jaar.

Uit tabel 5 blijkt, dat in het ongunstigste geval de omvang van de boekenverkoop verder zal dalen tot een niveau van 23 mln in 1995, in het gunstigste geval neemt de boekenverkoop toe tot 31 mln in 1995. De grote marge tussen deze uitkomsten wordt vooral bepaald door de veronderstelling ten aanzien van de omvang van de negatieve trendmatige ontwikkeling, waarvan zoals al eerder is aangegeven de achtergronden niet duidelijk zijn. Van belang is vooral de vraag of het een structureel of een tijdelijk verschijnsel is. Indien aan de negatieve trend ten grondslag ligt dat jongeren door hun gewinning aan het bibliotheekgebruik bij het ouder worden minder dan bij vorige generaties het geval was overgaan tot de aanschaf van boeken of indien zich een permanente verschuiving in de media-voorkeur ten koste van

het boekenlezen voordoet is dit een structurele ontwikkeling. Het is echter ook denkbaar dat de negatieve trend in het begin van de jaren tachtig een tijdelijk verschijnsel is, toe te schrijven aan de economische recessie, waarbij de inkomensstijging van de laatste jaren in eerste instantie is benut voor consumptieve inhaalvraag op andere terreinen dan de boekenaanschaf. In dit geval zou de negatieve trend pas bij een doorzettend economisch herstel ongedaan gemaakt kunnen worden. Uit de gepresenteerde toekomstvarianten blijkt duidelijk dat het al dan niet structurele karakter van de negatieve trend van de jaren tachtig van doorslaggevend belang is voor de ontwikkeling van de boekenverkoop. Nader onderzoek hiernaar is dan ook zeker op zijn plaats.

Conclusies

In dit artikel zijn ontwikkelingen in de afgelopen decennia in het lezen, lenen en kopen van boeken beschreven en geanalyseerd. Hierbij hebben drie vragen centraal gestaan, namelijk de vraag of het leesgedrag van de Nederlandse bevolking structureel is veranderd vanwege een mogelijke verschuiving 'van woord naar beeld', de vraag welke factoren verantwoordelijk zijn voor eerst de spectaculaire groei en later de stagnatie in het aantal uitleningen uit openbare bibliotheken en de ten slotte de vraag waarom de boekenverkoop is afgenomen.

Op basis van beschrijving en analyse zijn enkele duidelijke conclusies getrokken. De spectaculaire groei van het aantal uitleningen in de jaren zestig en zeventig hangt samen met het toenemend aantal openbare bibliotheken, het toegenomen dienstenpakket van deze bibliotheken en de stijging van de boekenverkoopprijs. De stagnatie in het aantal uitleningen kan worden toegeschreven aan de voltooiing van het bibliotheeknetwerk en de daling van de reële boekenverkoopprijs. De boekenverkoop heeft in de jaren zestig en zeventig weliswaar een positieve impuls gekregen van de gestegen inkomens maar is toch gedaald vanwege de gestegen boekenprijs en de toename van het aantal uit bibliotheken geleende boeken. Dit laatste effect is op het niveau van de individuele lezer overigens niet zo spectaculair. Voor elke 20 geleende boeken is 1 boek minder gekocht. De daling van de boekenverkoop in de jaren tachtig is minder goed verklaarbaar. Het bibliotheekgebruik heeft zich immers gestabiliseerd, terwijl ook de boekenprijs niet is gestegen. Ten slotte is het duidelijk geworden dat het leesgedrag van de Nederlandse bevolking over lange termijn bezien redelijk stabiel is. Op grond hiervan kunnen de twee laatste conclusies worden getrokken. Ten eerste heeft de groei van het bibliotheekgebruik de scheiding tussen lezers en niet-lezers niet doorbroken. En vooral nog is er geen overtuigend bewijs geleverd van een verschuiving 'van woord naar beeld'.

LITERATUUR

- R.E.M. van den Brink, 1980, 'De informatiemaatschappij en de toekomst van het boek', *Economisch-Statistische Berichten*, 16-4-1980, blz. 439-444.
- L. Euser, 1984, *Lenen en lezen*, Amsterdam, Kobra.
- B. Gasenbeek, 1987, *Op zoek naar boekenlezers*, Den Haag, Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum.
- W. Knulst, M. Kalmijn, 1988, *Van woord naar beeld?*, 's-Gravenhage, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Nederlands Centrum voor Marketing Analyses, 1965, *Structuuranalyse en toekomstvisie betreffende de Nederlandse boekenmarkt*, Amsterdam.
- J.C. van Ours, 1982, *Mediaconsumptie*, WRR-serie 'Voorstudies en achtergronden mediabeleid', nr. M15, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.
- J.C. van Ours, 1986, *Gezinsconsumptie in Nederland; 1951-1980*, dissertatie Erasmus Universiteit.
- J.C. van Ours, 1989a, *De Nederlandse boekenmarkt tussen stabiliteit en verandering*, Vrije Universiteit, Research-Memorandum 1989-9.
- J.C. van Ours, 1989b, 'Lezen, lenen en kopen', in: E.Heidbuchel, W.Nimmegeers, F. Stein (red.), *Een boek, niet zo maar!*, 's Gravenhage, Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum.
- F. Pleijster, 1985, *De boekhandel*, Zoetermeer, Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf.
- Structuuronderzoek Boeken, 1978, *De segmentering van het boek*, deelrapport 2.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, 1987, *Sociaal Cultureel Rapport 1988*, 's-Gravenhage.
- J.Ph. Wijnberger, 1979, *Analyse en prognose van de algemene boekenmarkt in Nederland*, Rotterdam, Erasmus Universiteit.

ABSTRACT, J. van Ours, the Dutch Book Market between Stability and Change, Masscommunicatie nr. 1 1990, p. 22-35

In this article developments in borrowing, buying and reading books in the Netherlands are described and analyzed. From the analysis it appears that the share of regular readers has been quite stable over the past decades. The number of books borrowed from public libraries has grown because of the increasing number of public libraries, the improved quality of the services of these libraries and rising book-prices. The buying of books appears to be influenced by consumer income, book-prices and borrowing from public libraries. In the eighties there is an additional influence of a negative trend, probably reflecting changing consumer preferences.

PETER VAN LONKHUYZEN

Wat zijn 'stimulerende ervaringen'?

Theorie van John Dewey als mogelijke aanvulling op de informatieverwerkings-benadering

In het eind 1988 door het Sociaal en Cultureel Planbureau uitgegeven onderzoeksrapport *Van woord naar beeld?* (Knulst & Kalmijn, 1988), waarin een afname wordt geconstateerd van de tijd die Nederlanders besteden aan lezen ten gunste van (onder meer) televisiegebruik, wordt gebruik gemaakt van een theorie die pas recentelijk onder communicatiewetenschappers opgang maakt (De Meyer, 1987). Het gaat om een *information processing*-benadering die aansluit bij de informatietheorie en bij enkele bevindingen in de cognitieve psychologie. Volgens deze benaderingswijze, in een speciaal nummer van het Leuvense blad *Communicatie* in 1987 onder de loep genomen, gebruiken individuen de media om een inherente informatiebehoefte te bevredigen. In dit artikel wordt geprobeerd om aan de hand van het werk van de filosoof John Dewey (1859-1952) een aanvulling te geven op deze informatieverwerkings-benadering, zodat een theoretisch kader ontstaat waarin de veronderstellingen ten aanzien van de behoefte van het publiek aan media-boodschappen kunnen worden gekoppeld aan een media-esthetiek.

Van Deweys werk wordt alleen dat gedeelte behandeld dat kan helpen bij een analyse van de *televisie-ervaring*. Gezien het enorme aantal mensen dat dagelijks zo'n ervaring ondergaat kan het geen kwaad om haar eens aan een nadere beschouwing te onderwerpen. De analyse is in zoverre ongebruikelijk, dat sociale wetenschappers niet gewend zijn om een subjectief fenomeen als de menselijke *ervaring* op deze manier als onderwerp van studie te benaderen. Dit artikel kan worden gezien als een poging om door toepassing van niet-dualistische filosofie, en met name Deweys ervaringstheorie, inzicht te bieden in wat er werkelijk gebeurt tijdens een alledaagse praktijk als televisiekijken.

De informatieverwerkings-benadering

Een belangrijke conclusie in de cognitieve psychologie is dat individuen actief zoeken naar stimulering in hun omgeving: "the evidence indicates that both people and animals are motivated to *seek* stimulation – to actively explore their environment even when the activity satisfies no bodily need" (Atkinson, Atkinson & Hilgard, 1983: 310/311). Niet alleen vermijdt het individu een gebrek aan stimuli ('onderstimulering'); het gaat eveneens een te grote dosis stimuli (chaos; 'overstimulering') uit de weg. De gulden middenweg vormt een van individu tot individu verschillend stimuli-optimum, dat als plezierig wordt ervaren.

In de informatietheorie wordt *stimuli* vervangen door *informatie*, waarbij onder informatie wordt verstaan datgene wat nieuw of verrassend is. Zo kan worden gesteld: "Elke individuele ontvanger heeft (...) een min of meer gefixeerde preferentie voor een zekere hoeveelheid informatie" (Cauwelier, 1987: 17). Daarbij bepaalt de informatieverwerkings*capaciteit* welke hoe-

veelheid als bevredigend wordt ervaren (Knulst en Kalmijn noemen in dit verband eerdere ervaringen en de intellectuele competentie als beslissende factoren). Volgens de informatieverwerkings-benadering staan televisie, kranten en andere massamedia het individu ten dienst om zijn of haar informatiebehoefte te bevredigen. Lezen, luisteren of kijken levert stimuli in de vorm van verrassingsmomenten of spanningsmomenten, en dit ongeacht of deze momenten voorkomen in nieuws, cultuur of amusement.

Het individu kiest het medium dat het best tegemoet komt aan zijn wensen op informatiegebied. Niet alleen beconcurreren de media elkaar in dit opzicht, zij krijgen bovendien nog concurrentie van alle denkbare andere bronnen van stimulerende belevenissen: uitgaan (naar concert of sportwedstrijd bijvoorbeeld), een gesprek voeren, het spelen van gezelschapsspelletjes enzovoort. "Het genoeg dat individuen aan bronnen voor stimulerende ervaringen zoals media ontlene, wordt voorgesteld als een functie van de hoeveelheid stimuli aan verrassingsmomenten, spanningsmomenten of raadselachtige momenten dat het aanbod omvat. Een geringe hoeveelheid hiervan zou evenals een grote hoeveelheid als onaangenaam worden ervaren" (Knulst & Kalmijn, 1988: 36).

Knulst en Kalmijn veronderstellen dat individuen, geconfronteerd met de keuze aan bronnen van stimuli, de kosten en baten van alternatieven tegen elkaar afwegen. "Iemands keuze voor een bepaald medium of een bepaalde media-inhoud zal (...) afhankelijk zijn van de hoeveelheid *geld en tijd* die hem of haar ter beschikking staat, en de intellectuele en sociale *vaardigheden* die iemand door scholing en herhaalde beoefening heeft verkregen en die hij of zij als hulpbronnen kan aanwenden. De keuze zal ook onder invloed staan van het aantal *alternatieven* voor (vrije)tijdsbesteding dat voorhanden is" (1988: 36).

Op basis van deze factoren zijn patronen in mediavorkeur voor te stellen. De televisie, bijvoorbeeld, zou met name een aantrekkelijk medium zijn voor mensen die:

- weinig geld in hun vrije uren hebben te besteden (het medium is goedkoop in vergelijking met het lezen van kranten of tijdschriften of met uitgaan);
- geringe intellectuele vaardigheden of ervaring tot hun beschikking hebben (lezen vraagt in de regel meer geestelijke inspanning of voorkennis dan televisiekijken);
- moeilijk tot fysieke inspanning komen (mensen die sterk aan huis gebonden zijn, zoals veel ouderen, zijn minder snel geneigd hun vertier te zoeken in uitgaan);
- slechts over snippers vrije tijd beschikken (televisie levert direct beschikbare, weinig-specifieke stimuli).

Deze nog incomplete opsomming levert een theorie op die wellicht in staat is de grote populariteit van televisie te verklaren.

De informatieverwerkings-benadering houdt zich bezig met de psychologische determinanten van media-gebruik, en stelt als zodanig weinig belang in de feitelijke media-boodschappen. Het media-aanbod wordt bepaald door de informatieve eisen die het publiek stelt (Cauwelier, 1987). De media moeten dus zorgen voor de gewenste hoeveelheid 'verrassingsmomenten of spanningsmomenten', en het maakt weinig uit op welke manier ze dat doen. Iedere vorm van informatie die verrassend of spannend kan zijn is geschikt als mediaboodschap.

De stelling die in dit artikel verdedigd wordt is dat informatie, al of niet door massamedia geleverd, niet zo specifiek kan zijn als de informatieverwerkings-benadering wil doen geloven. Met andere woorden: televisiekijkers maken wel degelijk verschil tussen informatie in een actualiteitenrubriek, een politiserie of een sportprogramma. Om verrassend of spannend te zijn, dat wil zeggen om *stimulerende ervaringen* op te leveren, moet de informatie aan bepaalde voorwaarden voldoen (méér dan alleen nieuw en onbekend voor het publiek te zijn). Of juistergeformuleerd: om *stimulerend* te zijn moeten de *ervaringen* aan bepaalde voorwaarden voldoen. Niet alleen de informatie dus, maar ook de manier waarop het individu deze informatie tegemoet treedt en ermee interacteert moet aan voorwaarden voldoen.

'Ervaringen' zijn alledaagse dingen, maar laten zich niet eenvoudig ontleden en bestuderen. Dat komt doordat ze zowel degene die ervaart (bijvoorbeeld een televisiekijker) als datgene wat ervaren wordt (een televisieprogramma) en hun onderlinge ingewikkelde relaties in zich houden. Gelukkig is een diepgaande analyse van stimulerende ervaringen onderdeel van het filosofisch werk van de Amerikaan John Dewey. Ik geloof dat deze analyse een belangrijke aanvulling kan zijn op het werk dat tot nu toe in de informatieverwerkings-benadering verricht is.

Stimulerende ervaringen

Tot zijn dood in 1952 behoorde Dewey tot de meest vooraanstaande en invloedrijke filosofen van de Verenigde Staten (zie bijvoorbeeld Russell, 1946); sinds die tijd is zijn werk snel in vergetelheid geraakt.¹⁾ Van zijn totale oeuvre hebben vooral de opvoedingsfilosofie en het pragmatisme de aandacht getrokken. Dewey heeft zijn theorieën over menselijke ervaringen pas laat in zijn leven uitdrukkelijk geformuleerd (met name in *Art as experience*, 1934). Toch kan gesteld worden dat zijn ervaringstheorie de grondslag vormde van zijn filosofie (zie bijvoorbeeld Bernstein, 1967).

Dewey legde nadruk op het *interactionistische* karakter van de menselijke ervaring. De mens verwerkt constant indrukken uit zijn omgeving, maar is bovendien voortdurend van invloed op die omgeving. Dit interactieproces vloeit samen in de ervaring, waarin het individu de omgevingsindrukken

verwerkt (bewust of onbewust) en omzet in reacties (zoals handelingen of beoordelingen). Bij de interactie met zijn omgeving gaat het individu uit van zijn behoeftes en verlangens, en maakt het gebruik van zijn capaciteiten en van wat geleerd is in voorgaande ervaringen.

Een bijzonderheid van Deweys theorie is dat ze in het interactief ervaringsproces een bepaalde *structuur* onderkent. De redenering is ongeveer als volgt: in hun dagelijks leven worden individuen regelmatig geconfronteerd met grote of kleine spanningen, onduidelijkheden, hindernissen of beproevingen. Wanneer dit gebeurt is er in de termen van Dewey sprake van een *situatie*. Het logische vervolg van de situatie is een inspanning van het individu ten behoeve van het wegnemen van de spanning, onduidelijkheid of hinderenis, of het tegemoet komen aan de beproeving (deze inspanning kan een fysieke, cognitieve of emotionele inspanning zijn). De interactie van het handelend individu en zijn omstandigheden die aldus ontstaat, kan uiteindelijk leiden tot een voltooiing of *consummatie*. Daarmee is de situatie ten einde.

Dit basis-schema van de ervaringen heeft enkele consequenties. Een belangrijke daarvan is dat de menselijke ervaring door Dewey niet beschreven wordt als een doorlopend proces, maar als een opeenvolging van discrete situaties. Dewey schrijft hierover: "Philosophers (...) have spoken for the most part of experience at large. Idiomatic speech, however, refers to experiences each of which is singular, having its own beginning and end. For life is no uniform uninterrupted march or flow. It is a thing of histories, each with its own plot, its own inception and movement toward its close, each having its own particular rhythmic movement; each with its own unrepeated quality pervading it throughout" (1934: 36). In een terugblik wordt zo'n ervaring meestal als eenheid herkend: een speciaal etentje, een ruzie, een nachtelijke wandeling. Opvallend is dat Dewey geen uitspraken doet ten aanzien van de *lengte* van de ervaringen. De ervaringsstructuur is aan te wijzen in een situatie die enkele seconden duurt (bijvoorbeeld het spelen aan de flipperkast), maar ook in gebeurtenissen die jarenlang voortduren (zoals de ervaring van een huwelijksrelatie). Dat betekent dat het mogelijk is dat, bijvoorbeeld, een ervaring bestaat uit een aantal deel-ervaringen.

Overigens is het beslist niet zo dat alle menselijke ervaringen de hierboven omschreven structuur in zich zouden dragen. In veel gevallen bereikt de situatie, om wat voor reden dan ook, nooit het stadium van consummatie. "Ofentimes (...) the experience had is inchoate. Things are experienced but not in such a way that they are composed into an experience. There is distraction and dispersion; what we observe and what we think, what we desire and what we get, are at odds with each other. We put our hand to the plow and turn back; we start and then we stop, not because the experience has reached the end for the sake of which it was initiated but because of extraneous interruptions or of inner lethargy. In contrast with such experience, we have

an experience when the material experienced runs its course to fulfillment. Then and then only is it integrated within and demarcated in the general stream of experience from other experiences" (Dewey, 1934: 35).

De ervaring die ontstaat wanneer de initiële spanning of uitdaging en het daaropvolgende interactieproces wèl leiden tot een consummatie wordt door Dewey gezien als *ervaringsideaal* en door hem aangeduid met '*an* experience' of ook wel 'esthetic experience'. Een omschrijving van de door de informatieverwerkings-benadering veronderstelde stimulerende ervaringen kan worden verkregen door dieper op deze 'esthetic experience' in te gaan.

Dewey hecht aan de kunst een bijzondere waarde, omdat het door hem ontdekte en beschreven ervaringsideaal daarin veelvuldig en op herkenbare manier voorkomt (zowel in het scheppingsproces als tijdens de kunstreceptie). Daarom noemt hij dit ideaal *esthetic experience*. Maar dat houdt niet in dat deze ervaringssoort beperkt blijft tot de kunst. Integendeel: in principe *alle* menselijke ervaringen kunnen uitgroeien tot een 'esthetische' ervaring.

Wat maakt de ervaring tot een esthetische ervaring? Uit het voorgaande blijkt dat ze een structuur heeft die er ongeveer als volgt uitziet: initiële spanning of uitdaging leidt in een interactieproces van mens en omgeving tot een bepaalde consummatie. De esthetische ervaring ontstaat als de mens op zeer geconcentreerde wijze de interactie met zijn omstandigheden aangaat, met het doel om de situatie tot een resolutie of consummatie te brengen. Een operste betrokkenheid en concentratie heeft het individu nodig om in de specifieke situatie een zo gunstig mogelijk resultaat te bereiken.

Een dergelijke verhouding van individu en omgeving is volgens Dewey te zien in de dierenwereld: "The activities of the fox, the dog and the thrush may at least stand as reminders and symbols of that unity of experience which we so fractionize when work is labor, and thought withdraws us from the world. The live animal is fully present, all there, in all of its actions: in its wary glances, its sharp sniffings, its abrupt cocking of ears. All senses are equally on the *qui vive*. As you watch you see motion merging into sense and sense into motion – constituting that animal grace so hard for man to rival. What the live creature retains from the past and what it expects from the future operate as directions in the present. (...) The past absorbed into the present carries on; it presses forward" (1934: 18/19). Dewey suggereert dat in ieder moment van de ervaring zowel de aanvankelijke spanning als de consummatie aanwezig zijn. In ieder moment wordt gereageerd op de nog steeds bestaande spanning en wordt tevens geanticipeerd op mogelijke uitkomsten. Dat betekent dat er ook wordt geanticipeerd op de bevrediging die het oplossen van de spanning of tegemoetkomen aan de uitdaging in de consummatie oplevert.

De initiële spanning die de ervaring in gang zet is volgens Dewey een bron

van emotie zowel als van energie. De energie wordt door het individu gebruikt om naar een goed einde te streven in wat Dewey beschrijft als een voortdurend ritme, een constante afwisseling van doen en ondergaan. "Experiencing like breathing is a rhythm of intakings and outgivings. (...) Each resting place in experience is an undergoing in which is absorbed and taken home the consequences of prior doing, and, unless the doing is that of utter caprice or sheer routine, each doing carries in itself meaning that has been extracted and conserved" (1934: 56). Een esthetische ervaring kan (als de betrokkenheid van het individu hoog is) sterk emotioneel gekleurd zijn, vooral wanneer de uiteindelijke consummatie pas bereikt wordt na een cumulatief proces van doen en ondergaan. "When complete release is postponed and is arrived at finally through a succession of ordered periods of accumulation and conservation, marked off into intervals by the recurrent pauses of balance, the manifestation of emotion becomes true expression, acquiring esthetic quality – and only then" (1934: 156). De specifieke emotie die het resultaat is van het interactieproces, maakt iedere esthetische ervaring tot een unieke gebeurtenis.

Dewey veronderstelde dat mensen in hun dagelijks leven van tijd tot tijd behoefte hebben aan de esthetische ervaring. Het doormaken van zo'n ervaring wordt gevoeld als diepgaand, intens leven, hetgeen door het individu als positief gewaardeerd wordt. De esthetische ervaring heeft in Deweys ogen dus voor de mens een zekere aantrekkingskracht. "In life that is truly life, everything overlaps and merges. But all too often we exist in apprehensions of what the future may bring, and we are divided within ourselves. Even when not overanxious, we do not enjoy the present because we subordinate it to that which is absent. Because of the frequency of this abandonment of the present to the past and future, the happy periods of an experience that is now complete because it absorbs into itself memories of the past and anticipations of the future, come to constitute an esthetic ideal. Only when the past ceases to trouble and anticipations of the future are not perturbing is a being wholly united with his environment and therefore fully alive" (Dewey, 1934: 18). De door Dewey veronderstelde *behoefte* aan de esthetische ervaring maakt dat het individu geneigd kan zijn om zo'n ervaring actief op te gaan zoeken of te creëren in zijn omgeving. "Demand for variety is the manifestation of the fact that being alive we seek to live, until we are cowed by fear or dulled by routine. The need of life itself pushes us out into the unknown" (1934: 168/169). Op dit punt is Deweys theorie in overeenstemming met de bevindingen van de cognitieve psychologie, hierboven genoemd in het kader van de informatieverwerkings-benadering: individuen zoeken actief naar stimulering in hun omgeving.

Als aangenomen kan worden dat mensen behoefte hebben aan esthetische

ervaringen in hun vrije tijd, dan kan worden verondersteld dat ze de vermaakindustrie (mede) hebben ingesteld om hieraan tegemoet te komen. De massamedia kunnen grotendeels worden gezien als onderdeel van deze industrie. Of en in welke mate de ervaringen die deze media leveren er ook in slagen om *esthetische ervaringen* te worden, kan in het onderstaande nader worden gezien. De analyse spitst zich toe op enkele programmacategorieën van het meest populaire medium: de televisie.

Televisie-ervaring en televisie-esthetiek

Een toepassing van Deweys theorie leidt in deze paragraaf tot enkele veronderstellingen ten aanzien van televisie. Aan de orde komen het interactionistisch karakter van het televisiekijken en een vergelijking van deze activiteit met de esthetische ervaring, wat gezien kan worden als een aanzet tot een televisie-ethiek; alsmede een poging om de grote *populariteit* van het medium en in het bijzonder van sommige van zijn programma's te verklaren.

Interactie

Het kijken naar een televisieprogramma kunnen we ook omschrijven als het hebben of doormaken van een televisie-ervaring. In een vergelijking van deze ervaring met de *esthetische* ervaring valt een belangrijk punt op: het interactionistische karakter ervan. De esthetische ervaring wordt door Dewey beschreven als een interactie van de mens met zijn omstandigheden. Op het eerste gezicht lijkt het tamelijk vergezocht om het televisiekijken als interactieproces op te vatten. Maar het vrouwde beeld van de passieve televisieconsument enerzijds, geconfronteerd met de objectieve televisieboodschap anderzijds is dualistisch en geeft weinig inzicht in de ware aard van de televisie-ervaring. Perceptie is geen mechanisme waarbij stimuli een *tabula rasa* bereiken; perceptie is een handeling van een organisme dat met gebruikmaking van al zijn faculteiten de stimuli tegemoet treedt. Aan de hand van enkele voorbeelden kan het interactionistisch karakter van de televisie-ervaring worden aangetoond.

Om te beginnen kan het bekijken van een stilstaand beeld (bijvoorbeeld een foto) worden beschreven als een interactieproces. Er is sprake van een doorlopend samenspel van verwachtingen van het individu, visuele informatie, beoordeling en waardering van deze informatie en keuze voor de te volgen handelswijze. De waarnemer kijkt naar het beeld en doet een aantal eerste indrukken op; door de ervaring van die indrukken besluit hij of zij hoe verder te handelen; iedere volgende stap in de perceptie is het resultaat van de voorgaande waarnemingen in combinatie met verwachtingen, smaak, stemming, bepaalde associaties, etc. Niet alleen wát wordt gezien wordt bepaald door de voorgaande percepties – ook de beoordeling ervan wordt daar mede

door bepaald. Dit houdt in dat de ervaring voor iedere waarnemer verschillend is. Mensen 'zien' hetzelfde beeld maar de manier waarop ze het ervaren verschilt per individu. "In an experience, things and events belonging to the world, physical and social, are transformed through the human context they enter, while the live creature is changed and developed through its intercourse with things previously external to it" (Dewey, 1934: 246).

De meeste kijkers die een televisieopname zien van een man die een kind slaat en vervolgens van het huilende kind, worden daardoor op een of andere manier geraakt. De beoordeling die de kijker maakt van de situatie, dat wil zeggen de betekenis en waardering die de kijker eraan toekent is gebaseerd op wat hij of zij van de man en het kind weet, en op zijn of haar eigen persoonlijkheid en omstandigheden. Er kan, bijvoorbeeld, sprake zijn van sympathie of antipathie. Iedere volgende scène wordt op dezelfde wijze beoordeeld, waarbij het oordeel van voorgaande scènes steeds een rol blijft spelen. De televisie-ervaring die op deze manier tot stand komt is een interactie van de individuele kijker en zijn of haar instelling, kennis en competenties, met de loop van de gebeurtenissen op het televisiescherm. De totale situatie waarin het kijken zich afspeelt, dat wil zeggen de huiskamer waarin huisgenoten in staat zijn de kijker af te leiden en de ervaring te relativeren of nader te kwalificeren, speelt eveneens een rol in de algehele belevenis.

Een televisie-ervaring is een interactieproces omdat de televisiekijker iets van zichzelf in de ervaring stopt – alleen al door de gebeurtenissen op het scherm te beoordelen en er een bepaalde waarde aan toe te kennen draagt de kijker bij tot de belevenis. De toegekende waarde kan zijn: persoonlijke identificatie ('mijn sportclub moet winnen'); medeleven (zoals voor de slachtoffers van een ramp); of meer in het algemeen datgene wat 'goed' of 'juist' wordt geacht te zijn (gerechtigheid geschiede, op alle mogelijke manieren). Televisiepersonages kunnen als meer of minder sympathiek worden beschouwd; hierbij spelen de in de sociale psychologie ontdekte factoren die op de tussen mensen gevoelde aantrekkelijkheid van invloed zijn een rol. Onder meer noemt Aronson (1980) competentie, fysieke aantrekkelijkheid en gelijksoortigheid (similarity), en noemen Atkinson, Atkinson en Hilgard (1983) ook nog vertrouwdheid. Protagonisten die sympathie opwekken zullen beter in staat zijn om betrokkenheid en meelevens (of: mee-belevens) van de kant van de mediaontvanger op te wekken dan antipathieke karakters, en betrokkenheid is een noodzakelijke voorwaarde voor een esthetische ervaring. De conclusie luidt dat televisie erin gespecialiseerd is, simplistisch gesteld, om ervoor te zorgen dat vertrouwde, fysiek aantrekkelijke, competente en weinig ongewone personages zo veel mogelijk gerechtigheid meemaken.

Misschien ten overvloede: algemene uitspraken over televisiepersonages als deze moeten niet de indruk wekken dat de uiteindelijke televisie-ervaring

geheel bepaald kan worden door wat op televisie te zien is. In laatste instantie is de ervaring (iedere ervaring) een volledig uniek en individueel fenomeen. In Deweys benadering is het object van de ervaring (bijvoorbeeld de media-boodschap) pas van betekenis als het onderdeel van de ervaring is gaan uitmaken. Het onderscheid dat vaak gemaakt wordt tussen secundaire ervaring (droom, fantasie) en primaire (van de werkelijkheid) heeft dan ook geen plaats in zijn benadering. De 'omgeving' waarmee het individu interacteert kan een fysieke maar ook een symbolische zijn, en kan zelfs in het individu geprojecteerd aanwezig zijn. "An experience is always what it is because of a transaction taking place between an individual and what, at the time, constitutes his environment, whether the latter consists of persons with whom he is talking about some topic or event, the subject talked about being also a part of the situation; or the toys with which he is playing; the book he is reading (in which his environing conditions at the time may be England or ancient Greece or an imaginary region); or the materials of an experiment he is performing. The environment, in other words, is whatever conditions interact with personal needs, desires, purposes, and capacities to create the experience which is had. Even when a person builds a castle in the air he is interacting with the objects which he constructs in fancy" (Dewey, 1939: 669).

Vergelijking

Niet alleen is een televisie-ervaring een interactieproces; ook andere kenmerken van het medium (en vooral van sommige van zijn meest populaire programma's) verwijzen naar de esthetische ervaring. Om te beginnen is er de opdeling van een doorsnee televisieavond in aparte programma's die aanleiding zijn tot discrete ervaringen, ieder met een begin en een eind. Dit is in overeenstemming met Deweys mening dat de menselijke ervaring een discreet karakter heeft: "(...) life is no uniform uninterrupted march or flow. It is a thing of histories, each with its own plot, its own inception and movement toward its close, each having its own particular rhythmic movement; each with its own unrepeated quality pervading it throughout" (1934: 36). De structuur van de esthetische ervaring is in veel televisieprogramma's duidelijk herkenbaar aanwezig. Deze structuur werd zoals gezegd door Dewey omschreven als een beweging waarin een initiële spanning, onduidelijkheid, hindernis of beproeving in een interactieproces wordt gevoerd tot een voltooiing of oplossing. In een televisieprogramma wordt een dergelijke structuur soms *narratief* genoemd. "The study of narrative structure tries to describe [the] rules of combination which organize events into a coherent story. This approach considers plot as a passage – not only a journey from place to place, but a passage between states of mind, states of being. It treats the story as a movement from an original imbalance (of justice, for example) to the resolution of that imbalance which provides the sense of a satisfactory ending"

(Giles, 1985: 67/68). Enigszins in afwijking hiervan zou volgens Deweys theorie niet alleen het *einde* van het narratief 'satisfactory' kunnen zijn, maar de gehele ervaring, omdat in ieder moment van die ervaring een poging tot beheersing van de aanvankelijke spanning aanwezig is, en in ieder moment de consummatie geanticipeerd wordt.

Behalve narratieve zijn er nog vele andere televisieprogramma's waarin de structuur van de esthetische ervaring te herkennen valt. In een registratie van een sportwedstrijd, bijvoorbeeld, is er meestal sprake van een initiële spanning (wie gaat er winnen?), een interactieproces van twee teams (met een ritme van doen en ondergaan: aanvallen en verdedigen), en een voltooiing (een beslissing of uitslag). Bovendien geeft een sportreportage vaak aanleiding tot een aantal ervaringen *in* een ervaring. Dit is een bijzonderheid die op andere plaatsen wel eens over het hoofd wordt gezien. Zo concentreerde Mignolet zich in een poging om de grote aantrekkelijkheid van rechtstreekse sportreportages op televisie te verklaren (mede in het kader van de informatieverwerkings-benadering) op de *oplossing van de initiële spanning*, bestaande uit de vraag of de 'eigen' partij gaat winnen of niet (1987).

Nemen we echter Deweys benadering ter hand dan zien we dat (bijvoorbeeld) een voetbalwedstrijd nog heel andere attracties kent. In feite is iedere aanval van de twee partijen een proces waarin een bepaalde uitdaging (het maken van een doelpunt) in een interactieproces van pogingen en wederstrevingen van de beide teams, leidt tot een bepaalde uitkomst: wel of geen succes. Voor alle kijkers, aanhangers van beide partijen, kan een esthetische ervaring worden bereikt wanneer de aanval op een geconcentreerde manier wordt uitgevoerd, waarbij een geleidelijke accumulatie van de spanning leidt tot een duidelijke climax (een doelpunt of bijna-doelpunt). Geheel in overeenstemming met Deweys esthetica spreekt de voetbalcommentator in zo'n geval wel van een *mooie aanval*.

Aantrekkelijkheid van televisie

In hun onderzoeksrapportage *Van woord naar beeld?* (1988) hebben Knulst en Kalmijn cijfers opgenomen waaruit blijkt hoe groot de populariteit van televisie in Nederland is. Nederlanders van 12 jaar en ouder brachten in 1985 ruim 38% van hun totale vrije tijd door met een medium in de huiselijke kring (televisie, radio/afspeelapparatuur, krant, tijdschrift of boek). Van dit media-aandeel werd 64% gespendeerd aan televisiekijken. Hierop doorrekenend blijkt de Nederlander in 1985 gemiddeld ongeveer een kwart van zijn of haar vrije tijd aan televisie besteed te hebben. Deze populariteit zou ten dele kunnen worden verklaard uit het feit dat de televisie-ervaring vaak uitgroeit tot een *esthetische ervaring*, en uit de veronderstelde aantrekkelijkheid van zo'n esthetische ervaring.

De verklaring vanuit de ervaringstheorie is complementair aan de verklaring

voor de populariteit van televisie van de informatieverwerkings-benadering zoals Knulst en Kalmijn die hanteren. Deze laatste verklaring zou ongeveer als volgt luiden. Bij het vervullen van hun behoefte aan stimulerende ervaringen (dwz. 'informatie') kiezen de mensen uit een aantal alternatieve stimuli-bronnen degene met de voor hen meest gunstige kosten/baten-verhouding. Televisie levert hen direct beschikbare en algemeen toegankelijke 'informatie', die weinig intellectuele vaardigheden of ervaring en geen grote fysieke inspanningen vraagt, en slechts zeer geringe financiële offers. Wat beide verklaringen met elkaar gemeen hebben is het uitgangspunt van de menselijke behoefte aan stimulerende belevenissen.

De twee verklaringen vullen elkaar aan: televisie zou een esthetische ervaring kunnen leveren, maar hetzelfde geldt voor vele andere vormen van tijdspassing. De keuze die een individu maakt zal inderdaad afhangen van zijn kosten/baten-afweging. Maar wanneer deze afweging geen duidelijke voorkeur laat zien, profiteert het medium televisie van zijn eigenschappen die een esthetische ervaring in de hand werken. Een voorbeeld kan dit punt duidelijker maken.

De kosten/baten-verhoudingen van de vrijetijds-activiteiten lezen en televisiekijken zijn met elkaar vergelijkbaar. De verschillen zijn volgens de informatieverwerkings-benadering dat lezen meer geestelijke voorkennis of oefening vereist dan televisie; en dat televisie bovendien voor meer mensen beschikbaar is. Betoogd kan echter worden dat ook begrijpelijke lectuur bij de meeste Nederlanders in ruime mate voorhanden is: gezien de ruime verspreiding van dagbladen (volgens Knulst en Kalmijn gemiddeld 0,81 dagblad per huishouden in 1985); gezien de verspreiding van tijdschriften (gemiddeld 1,86 tijdschrift per huishouden, waarvan gemiddeld 0,65 vrouwen/publieksblad per huishouden); gezien de toegankelijkheid van de vele bibliotheken in ons land. Vooral gelet op de *omvang* van de verschillen in gebruik van de twee media (in 1985 werd volgens Knulst en Kalmijn van het mediagebruik binnenshuis 64% aan televisiekijken en 28% aan lezen besteed) is het maar zeer de vraag of deze verschillen door de informatieverwerkingsbenadering afdoende verklaard kunnen worden.

Een aanvullende verklaring voor de populariteitsverschillen kan worden gevonden in Deweys theorie. Een lees-ervaring is net zo goed een interactieproces als een televisie-ervaring; bovendien moet verondersteld worden dat de lees-ervaring ook in staat is de structuur van de esthetische ervaring (van spanning tot consummatie) aan te nemen. Maar het lezen mist vaak de *intensiteit* van een televisie-ervaring. De esthetische ervaring ontstaat wanneer het individu op geconcentreerde en betrokken manier met zijn omstandigheden interacteert, waarbij het voortdurend in het hier-en-nu reageert op impulsen van buitenaf. Zo'n houding tegenover de externe omstandigheden is vaak afwezig tijdens de lees-ervaring, omdat ze de lezer veroorlooft zijn of haar

aandacht te verbrokkelen in gedachtesprongen, fantasieën en dergelijke. Doordat het voortdurend kan worden onderbroken met reflecties en associaties mist het lezen vaak het directe, dwingende karakter van de geconcentreerde esthetische ervaring.

Evenals het lezen kan het televisiekijken vaak worden onderbroken.²⁾ Naar de televisie wordt vaak in gezelschap (bijvoorbeeld samen met gezinsleden) gekeken, waarbij in veel gevallen de onderlinge conversatie gewoon doorgaat. En zelfs als de televisiekijkers alleen zijn kunnen ze de televisie-ervaring onderbreken met dagdromerij of met het verrichten van nevenactiviteiten. Toch heeft het medium televisie een voorsprong op het lezen, vanwege de veeleisende manier waarop het iedere keer opnieuw de aandacht van de aanwezigen in de kamer voor zich opeist.³⁾ Ook het constante hoge tempo waarin de stimuli op de televisiekijker afgevuurd worden zorgt ervoor dat de betrokkenheid redelijk op peil blijft. De televisie dwingt haar kijker te reageren op haar boodschappen, en voert die kijker zodoende mee in televisie-ervaringen – die kunnen uitgroeien tot esthetische ervaringen.

Vanuit de sleur van de dagelijkse gedachtenstroom die meestal tussen de mensen en hun directe ervaringen staat, en die de ervaringen bemiddelt, rationaliseert of afleidt, biedt de televisie-ervaring de welkome onderbreking van een onmiddellijke, betrokken belevenis. Voor wie graag thuis wil blijven biedt het medium een mogelijkheid om zich werkelijk gedurende enige tijd buiten het alledaagse bestaan te bevinden. Zoals veel mensen zelf zeggen: "Om even niet te hoeven nadenken" is de televisie zo aantrekkelijk.

Besluit

Iedere ervaring kan uitgroeien tot esthetische ervaring, aldus Dewey. De televisie-ervaring heeft een grotere kans om esthetische ervaring te worden onder de volgende voorwaarden:

- De televisiekijker ontwikkelt een grote betrokkenheid bij bepaalde personages die hij of zij ziet. 'Personages' moet hier ruim opgevat worden, en kan omvatten: politiedetective Ricardo Tubbs; Edith Bunker; Alf; voetbalclub Ajax; de Verenigde Staten van Amerika; het kapitalisme; de hippie-beweging; de strijd tegen drugsmisbruik. De betrokkenheid kan tot stand komen bijvoorbeeld door een persoonlijk belang van de kijker bij het personage (zoals bij identificatie), of doordat het personage sympathie opwekt. Algemeen kan worden gesteld: hoe hoger de betrokkenheid, des te beter kan de esthetische ervaring tot zijn recht komen.
- De personages (en daarmee, indirect, de betrokken televisiekijkers) worden geconfronteerd met een hindernis of beproeving. Voorbeelden daarvan zijn: de sympathieke Tubbs en Crockett van Miami Vice moeten een

cocaïnehandelaar de baas worden; Ajax moet winnen van PSV. In een proces van afwisselend doen en ondergaan leidt de spanning tot een resolutie. De ervaring kan grotere emotionele intensiteit krijgen naarmate het cumulatief proces dat uiteindelijk uitmondt in een consummatie langer duurt (mits de betrokkenheid op peil blijft).

- Ten behoeve van de betrokkenheid is het ook van belang dat de omgeving waarin de televisiekijker zich bevindt de ervaring niet verstoort. Wanneer gezinsleden de televisie-ervaring begeleiden met cynische of ongeïnteresseerde opmerkingen, kan daarmee inbreuk worden gedaan op de gevoelens van de kijker. Wanneer daarentegen sprake is van een gezamenlijke belevenis (waarbij mede-kijkers met bewonderende opmerkingen of uitroepen van hun belangstelling blijik geven) kan dat juist de betrokkenheid van de kijker oppeppen. Overigens is televisie erin gespecialiseerd om te proberen de betrokkenheid van kijkers in de gezinssituatie te handhaven, onder andere door visuele informatie op snelle manier te presenteren en door het gebruik van geluid (zie Ellis, 1982).

Het betoog kan ook zo worden geformuleerd: De westerse mensen hebben hun samenleving zo ingericht dat een veilig en comfortabel leven verzekerd is. Maar de prijs die daarvoor moet worden betaald is voorspelbaarheid en saaiheid; dat wil zeggen een gebrek aan de uitdagingen die kunnen leiden tot een esthetische ervaring. Televisie is een van de uitvindingen om dit euvel tegen te gaan. Het medium levert *belevissen* – niet zomaar stimuli of nieuwtjes ('verrassingsmomenten'), zoals door de informatieverwerkingsbenadering wordt gesuggereerd. De televisiekijkers *maken iets mee*: ze hebben op betrokken manier een bepaalde ervaring, misschien zelfs wel een *esthetische ervaring* zoals ze door Dewey beschreven is.

Misschien zal er in de traditie van de informatieverwerkingsbenadering, die volgens De Meyer (1987) op neo-behavioristische leest geschoeid is, bezwaar worden gemaakt tegen bestudering van zo'n subjectief onderwerp als *ervaring*. Maar zolang deze benadering geen uitsluitel kan geven over waarom bepaalde 'verrassingsmomenten' aantrekkelijk zijn als media-boodschap en andere niet, kan een ervaringsbenadering als die van Dewey ons zeer dienstbaar zijn.

NOTEN

- 1 Sporen van Deweys werk zijn onder meer terug te vinden in hetgeen is overgebleven van de pragmatische traditie (zie bijvoorbeeld het werk van Richard Rorty), en incidenteel in een radicale filosofische stroming als de *diepte-ecologie* (zie met name een artikel van Chaloupka, 1987). Binnen de communicatiewetenschap wordt er onder andere in een recent boek van Carey (1989) gewag gemaakt van invloed van de filosoof.
- 2 In *World families watch television* (1988) is sprake van een controverse tussen Lull, die beweert dat er op zeer ongeconcentreerde manier naar televisie gekeken wordt, en Morley, die rapporteert dat in Britse 'working-class/lower middle-class'-gezinnen door mannen doorgaans aandachtig naar televisie wordt gekeken. Volgens Morley kijken vrouwen in deze gezinnen slechts dan aandachtig naar televisie wanneer ze zich bevrijd voelen van huishoudelijke verantwoordelijkheden (bijvoorbeeld op momenten dat ze alleen

- zijn). De verschillen tussen Lull en Morley zouden wellicht kunnen wijzen op culturele verschillen, dat wil zeggen op verschillen in de praktijk van het televisiekijken in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië (of in de Verenigde Staten en West-Europa).
- 3 Zie voor een beschrijving van de manieren waarop televisie de aandacht van de kijkers probeert te trekken en vast te houden *Visible fictions* (1982) van Ellis.

LITERATUUR

- Aronson, E. (1980). *The social animal* (3e ed.). San Francisco: W.H. Freeman and Company.
- Atkinson, R.L., R.C. Atkinson & E.R. Hilgard (1983). *Introduction to psychology* (8e ed.). San Diego/New York/Chicago/Washington, D.C./Atlanta/London/Sydney/Toronto: Harcourt Brace Jovanovich.
- Bernstein, R.J. (1967). John Dewey. In: P. Edwards (red.), *The encyclopedia of philosophy* (pag. 380-385). New York: The Macmillan Company & The Free Press, Londen: Collier Macmillan Publishers.
- Carey, J.W. (1989). *Communication as culture: essays on media and society*. Boston: Unwin Hyman, Inc.
- Cauwelier, K. (1987). Communicatie en informatie. *Communicatie*, 17 (2/3), 16-22.
- Chaloupka, W. (1987). John Dewey's social aesthetics as a precedent for environmental thought. *Environmental Ethics*, 9, 243-260.
- Dewey, J. (1934). *Art as experience*. New York: Capricorn Books.
- Dewey, J. (1939). Philosophy of experience. In J. Ratner (red.), *Intelligence in the modern world. John Dewey's philosophy* (pag. 662-673). New York: The Modern Library.
- Ellis, J. (1982). *Visible fictions*. London/Boston/Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Giles, D. (1985). A structural analysis of the policy story. In S.M. Kaminsky (red.), *American television genres* (pag. 67-84). Chicago; Nelson - Hall.
- Knulst, W. en M. Kalmijn. (1988). *Van woord naar beeld?*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (SPC Cahier nr. 66).
- Lull, J. (1988). Constructing rituals of extension through family television viewing. In J. Lull (red.), *World families watch television* (pag. 237-259). Newbury Park/Beverly Hills/London/New Delhi: Sage.
- Meyer, G. de (1987). De aantrekkelijkheid van rechtstreekse sportreportages op televisie: een cognitieve benadering. *Communicatie*, 17 (2/3), 50-57.
- Meyer, G. de (1987). Themanummer: informatie en informatieverwerking. *Communicatie*, 17 (2/3), 1-3.
- Mignolet, P. (1987). De aantrekkelijkheid van rechtstreekse sportreportages op televisie: een cognitieve benadering. *Communicatie*, 17 (2/3), 50-57.
- Morley, D. (1988). Domestic relations: the framework of family viewing in Great Britain. In J. Lull (red.), *World families watch television* (pag. 22-48). Newbury Park/Beverly Hills/London/New Delhi: Sage.
- Russell, B. (1948). *Geschiedenis der westerse filosofie, in verband met politieke en sociale omstandigheden van de oudste tijden tot heden*. (vert.: R. Limburg). Katwijk aan Zee: Servire B.V. Uitgevers. (oorspronkelijk werk uitgegeven in 1946)
(*Alle cursiveringen in citaten zijn overgenomen uit de oorspronkelijke literatuur*).

ABSTRACT, Van Lonkhuyzen, P., What are 'stimulating experiences'? Theory of John Dewey as potential supplement to the information processing approach, Massacomunicatie, p. 36-49

Analysis of the experience of watching television, starting from Dewey's esthetics. Watching television can become an 'esthetic experience' when the experience, as an interaction between viewer, television program, and context, has the following structure: initial challenge or tension leads to a succession of activities resulting in a final consummation. Personal involvement from viewers with television characters is paramount. The structure is distinctly recognizable in narrative or sports television programs. It is said that this theory could well supplement the information processing approach, which regards the individual as an active seeker of information (stimuli). Starting from Dewey's propositions, it would be possible to specify why certain types of information are more popular than others.

Gematigde en extreme, progressieve en conservatieve retorica in partijbladen

In enkele recente theorieën over propaganda wordt verondersteld dat de aard van de propaganda en de soort gebruikte technieken afhankelijk zijn van de positie die de propagandist in het politieke spectrum inneemt. Zo zou een extremere positie meer gebruik van "strijdlustige" technieken impliceren. In dit artikel wordt een onderzoek gepresenteerd waarin deze veronderstelling onderzocht wordt. Het betreft een inhoudsanalyse van artikelen uit de partijbladen van een zestal politieke partijen (GPV, VVD, CDA, D'66, PvdA en PSP) in Nederland, die handelen over het kruisrakettenvraagstuk. Er werd een gestratificeerde toevalssteekproef getrokken uit alle over dit vraagstuk verschenen artikelen in de periode 1979-1986. De analysesresultaten wijzen erop dat de aard van de propagandatechnieken die men gebruikt inderdaad samenhangen met de positie die men in het politieke spectrum in termen van extremisme of in termen van conservatisme - zij het in het laatste geval wat zwakker - inneemt.

Totdat in 1987 het verdrag tussen de Verenigde Staten en Rusland over de afschaffing van de kruisvluchtwapens werd getekend is er gedurende negen jaren in de Nederlandse politiek een felle propagandastrijd gevoerd over de plaatsing van kruisvluchtwapens op Nederlandse bodem, een strijd die uiteindelijk werd beslecht ten gunste van de voorstanders van plaatsing. De wijze van overreding, de soorten gebruikte argumenten en de soorten gebruikte technieken leken sterk te variëren met de positie die actoren, politici en partijen ten aanzien van plaatsing innamen. Het standpunt dat men innam was op zijn beurt weer afhankelijk van de positie in het politieke krachtenveld, waarbij linkse, progressieve partijen zich tot tegenstander van plaatsing verklaarden, terwijl de weifelende partijen vooral in het midden gesitueerd waren. Dit was o.i. een ideale setting om een meer fundamenteel theoretisch probleem op het terrein van propaganda te onderzoeken nl. de vraag of en in hoeverre de aard van propaganda (mede) bepaald wordt door de positie van de propagandist in de sociale en politieke structuur, met name de vraag of er een onderscheid te maken is in retoriek tussen conservatieve en progressieve partijen en/of tussen extreme en gematigde partijen. Politieke propaganda is een communicatiewetenschappelijk fenomeen dat wij definiëren als een vorm van politieke communicatie, waarbij een zender tracht door middel van overredende mededelingen mensen in de samenleving tot bepaalde politieke overtuigingen of gedragingen over te halen. Was propaganda-analyse aanvankelijk vooral gericht op het blootleggen van technieken van propaganda, overredingstrucs en regels van propaganda (vgl. Doob 1956, Domenach 1965) steeds meer groeit het besef dat propaganda geanalyseerd moet worden in relatie tot politieke verschijnselen, zoals

machtsstructuren in de samenleving en de positie van de propagandist daarbinnen (Ellul 1962, Simons 1972, Qualter 1985, Robins e.a. 1987). Ook ons lijkt dit noodzakelijk, wil de stagnerende theorievorming op het terrein van propaganda-analyse nieuwe impulsen krijgen. In dit kader trachten we in deze studie in plaats van het louter blootleggen van propagandatechnieken hypothesen op te stellen en te onderzoeken die de aard van propaganda trachten te verbinden met de positie die de propagandist in het politieke systeem inneemt. Twee theorieën die een dergelijke verbinding leggen zullen we kort introduceren om vervolgens enkele hieraan gerelateerde vragen af te leiden die leidraad geweest zijn voor het onderzoek.

Gematigde versus extreme propaganda

Herbert W. Simons (1976) onderscheidt in propaganda een tweetal benaderingen: de "co-active" (meewerkende) en de "combative" (strijdlustige) benadering. Bij de eerste benadering gaat de propagandist er van uit dat propaganda effectiever zal zijn indien de ontvanger zich met de zender kan identificeren en daarom zal hij meer gebruik maken van technieken, die identificatie kunnen bevorderen: uitnodigen tot overleg, het maken van verzoenende gebaren, rationele argumentatie, appelleren aan de morele verantwoordelijkheid e.d. Bij de strijdlustige benadering behandelt de propagandist de ontvanger als tegenstander, waarvan hij zich zoveel mogelijk distantieert. De opvattingen van de tegenstander worden daarbij als minderwaardig afgeschilderd. Technieken die dit zouden kunnen bewerkstelligen zijn onder meer scheidingsretoriek, waarbij de maximale scheiding met de ontvanger nagestreefd wordt door deze negatief af te schilderen en tevens het eigen standpunt als verreweg superieur voor te stellen en irrationele retoriek, zoals overdrijvingen en kreten en dreiging met geweld. Simons oppert hierbij de hypothese dat hoe extremer de positie van de propagandist in het politieke spectrum, hoe meer hij gebruik zal maken van strijdlustige technieken.

Progressieve versus conservatieve retorica

Hugh Rank betoogt in de Pep-talk (1984) dat de aard van propaganda afhankelijk is van de positie van de propagandist in termen van materieel of immaterieel bezit. Alle mensen zijn op zoek naar hun voordeel, streven op allerlei gebieden naar het "goede". Sommigen bezitten het goede (de Haves) anderen ontberen het goede (de Have-nots). Het streven naar het behoud van het goede en het vermijden van het kwade, hetgeen de Haves zouden nastreven, vergt andere overredingstechnieken dan het streven naar het verwerven van het goede en het zien kwijt te raken van het kwade hetgeen de Have-nots ka-

arakteriseert. Dienovereenkomstig onderscheidt Rank conservatieve en progressieve retorica. Conservatieve retoriek "...stresses satisfaction... and enjoyment of the existing 'goods' (...). It is reasonable to expect that people who have a 'good' will want to keep it, and to avoid the 'bad' of losing it, or having it taken away" (Rank 1984, p. 11). Progressieve retoriek daarentegen "...is the rhetoric of dissatisfaction.... for not having the 'good' and it is also the rhetoric of hopes, dreams, change, progress and improvement, it attacks the existing evils and stresses hope for a better future (...). It is reasonable to expect that people who have a 'bad' will want to get rid of it and to get the 'good' (Rank 1984, p. 11)."

Probleemstelling

Terwijl Simons stelt dat de aard van de propaganda vooral bepaald wordt door de mate waarin een propagandist een extreme positie inneemt, meent Rank dat de aard van propaganda vooral afhankelijk is van de positie van de propagandist in de zin van de mate waarin de propagandist "het goede" bezit. De kern van het conservatieve standpunt is dat het "het goede" wil behouden tegenover het progressieve standpunt dat "het goede" wil verwerpen. Dit impliceert voor politieke propaganda het volgende. Politieke groeperingen die zich extremer opstellen zullen meer van strijdlustige technieken gebruik maken dan zich meer gematigd opstellende partijen die meer van meewerkende technieken gebruik maken. Politieke groeperingen die meer conservatief zijn zullen andere technieken gebruiken dan meer progressieve partijen. Beide veronderstellingen zijn niet per se strijdig voorzover het denkbaar is dat ze beide opgaan. Beide factoren: politiek extremisme en politiek conservatisme kunnen van invloed zijn op de aard van propaganda.

Op grond van bovenstaande overwegingen komen we tot de volgende vraagstelling voor onderzoek: Zijn er verschillen in gebruik van propagandatechnieken tussen politieke partijen in Nederland en zijn die gerelateerd aan de mate van politiek extremisme en/of de mate van conservatisme van deze partijen?

Onderzoeksmethoden

Om deze vraag te beantwoorden is een onderzoek opgezet in de vorm van een inhoudsanalyse van partijbladen van een zestal politieke partijen: "Ons burgerschap" van het GPV, "Vrijheid en Democratie" van de VVD. "CDAactueel" van het CDA, "Democraat" van D'66, "Voorwaarts" van de PvdA en "Bevrijding" van de PSP. De te analyseren inhoud bestond uit artikelen in de periode 1979-1986, die betrekking hadden op het kruisrakettenvraagstuk. Het kruisrakettenvraagstuk dat handelde over de plaatsing

van de 48 binnen de NAVO aan Nederland toegewezen kruisraketten, leidde tot duidelijke controverses en felle botsingen tussen de standpunten van de verschillende politieke partijen. Het was dan ook een vraagstuk waarover door iedere partij veel gepubliceerd is in het partijblad, hoewel de hoeveelheid per partij toch sterk verschilt: in totaal werden in deze zes bladen 402 artikelen gepubliceerd: 165 in "CDActueel", 87 in "Voorwaarts", 61 in "Bevrijding", 38 in de "Democraat", 28 in "Vrijheid en Democratie" en 23 in "Ons burgerschap". Gezien de omvang werd besloten hieruit een zodanige steekproef te trekken dat iedere partij daarin in dezelfde mate vertegenwoordigd was. Dat betekende dat er van iedere partij ongeveer 25 artikelen random geselecteerd werden via een systematische trekkingsmethode; dit hield in dat voor het GPV en de VVD alle beschikbare artikelen opgenomen werden terwijl dat voor het CDA elk zevende artikel was (te beginnen met een willekeurig gekozen eerste artikel). De alinea werd gekozen als waarnemingseenheid omdat deze op ondubbelzinnige wijze een samenhangende eenheid in de tekst representeert, waarbij het meest eenduidig de aan- of afwezigheid van propagandatechnieken vastgesteld kan worden. Voor de hierna volgende analyse is echter het artikel analyse-eenheid. Hiertoe zijn de kenmerken van de alinea's per artikel geaggregeerd.

Operationalisatie extremisme en conservatisme

Daar het doel van het onderzoek is na te gaan of de aard van de gehanteerde retorica samenhangt met de positie van de propagandist in het politieke spectrum naar extremisme en conservatisme is een nadere indeling van de onderzochte politieke partijen naar deze twee kenmerken gemaakt. Hierbij is uitgegaan van de in de Nederlandse politiek gebruikelijke indeling, waarbij CDA en D'66 een (gematigde) centrumpositie innemen, de VVD en PvdA een wat extremere positie hebben en de GPV en PSP als meest extremen van de onderzochte partijen beschouwd kunnen worden. Wat betreft conservatisme wordt de volgorde GPV, VVD, CDA, D'66, PvdA en PSP aangehouden met een afnemende graad van conservatisme. Om na te gaan of deze indeling ook met het standpunt inzake het kruisrakettenvraagstuk correspondeert is nagegaan, in welke mate er door elk van de partijen conservatieve dan wel progressieve uitspraken gedaan zijn ten aanzien van dit vraagstuk. Een probleem is hierbij echter te bepalen wat conservatieve en progressieve uitspraken zijn. Een dergelijke vaststelling kan niet gedaan worden op het niveau van de gewenstheid van de wapens *sec*. Immers geen enkele partij zal beweren dat het op zich gewenste wapens zijn, maar ze hoogstens afschilderen als een noodzakelijk kwaad. Er is hiervoor een analyse nodig op een dieper niveau van het waarom kruisvluchtwapens voor de ene partij meer acceptabel zijn dan voor de andere. Dit is naar onze mening terug te voeren op de mate waarin men vindt dat kruisvluchtwapens nood-

zakelijk zijn ter verdediging van het vrije westen en de westerse welvaart en dat absolute loyaliteit aan de NAVO daarvoor geboden is. Dit op zijn beurt weer lijkt bepaald te worden door de soort belangen die partijen vertegenwoordigen, de belangen van degenen die meer of van degenen die minder delen in de welvaart (Haves versus Have-nots). Van conservatieve uitingen is nu sprake als een of meer van de volgende soort vragen bevestigend beantwoord worden:

- Stelt men dat de afschrikkingskracht, die de NAVO heeft, behouden moet blijven of zelfs versterkt moet worden?
- Vermeldt men dat tweedracht binnen het bondgenootschap voorkomen moet worden?
- Vermeldt men dat Nederland een loyaal NAVO-partner moet blijven, die voor alles overleg met de partners voert?
- Stelt men dat Nederland niet bij alle protest voorop hoeft te lopen, alleen hoeft te gaan?

Van progressieve uitingen is sprake als een of meer van de volgende vragen bevestigend beantwoord worden:

- Wordt ontwapening in verband gebracht met solidariteit en een rechtvaardige verdeling van de welvaart in de wereld?
- Vermeldt men dat het geen eerste noodzaak is dat Nederland loyaal NAVO-besluiten blijft uitvoeren, dat Nederland kritisch en lastig moet zijn, of zelfs dat Nederland uit de NAVO moet treden?

Per alinea is bepaald of er sprake is van progressieve of conservatieve uitingen of van geen van beide. De samenhang tussen het gebruik van conservatieve en progressieve retorica en de plaats die gewoonlijk aan de partijen in het politieke spectrum toegeschreven wordt blijkt in hoge mate te correleren (tabel 1).

Voor GPV en VVD konden uitsluitend conservatieve uitspraken in de geanalyseerde teksten en voor de PSP uitsluitend progressieve uitspraken vastgesteld worden; voor het CDA overwegend conservatieve uitspraken (in 76% van de alinea's) en voor de PvdA overwegend progressieve uitspraken (in 76% van de alinea's). Opmerkelijk is, dat voor D'66 als relatief progressieve middenpartij bijna uitsluitend conservatieve uitspraken vastgesteld konden worden.

Operationalisatie van meewerkende en strijdlustige retorica in partijbladen.

Het door Simons gemaakte onderscheid in meewerkende en strijdlustige propaganda lijkt niet zonder meer toepasbaar op propaganda in partijbladen. Immers zoals Simons stelt wordt bij de strijdlustige benadering de ontvanger als tegenstander beschouwd. Partijbladen die vooral op de eigen aanhang gericht zijn zullen deze over het algemeen niet als tegenstander behandelen. Wel zal er sprake kunnen zijn van propaganda gericht tegen de tegenstander,

waarbij niet de aanhang (als ontvanger) geïmpliceerd wordt maar wel de tegenstander (ook voor partijbladen een potentiële ontvanger). Ook dan kan er gebruik gemaakt worden van de door Simons onderscheiden strijdlustige technieken (zoals scheidingsretoriek, irrationele retoriek en dreiging). Het feit dat partijbladen vooral op de eigen aanhang gericht zijn betekent o.i. dan ook niet dat ze daarom geen strijdlustige propaganda kunnen voeren. Een voorbeeld van een dergelijk strijdlustig partijblad was "der Angriff", het partijblad van de nazi's dat in 1927 opgericht werd en waar de titel al strijdlust uitstraalt. De strijdlustige benadering was ook daar niet tegen de eigen aanhang gericht, maar tegen allerlei tegenstanders. Als we Simons bepaling van strijdlustige propaganda strikt volgen is er echter geen sprake van strijdlustige propaganda, omdat deze niet tegen de eigen aanhang (de ontvanger) gericht is. Maar als we Simons zo interpreteren dan wordt een onderscheid tussen meewerkende en strijdlustige benadering van louter theoretisch belang. In de praktijk zal strijdlustige propaganda altijd tegen de tegenstander en zelden of nooit tegen de eigen aanhang gericht zijn. Bovendien propaganda via massamedia (inclusief partijbladen) is in principe voor iedereen toegankelijk. Ook al is er sprake van beperkte circulatie, er zullen zich zowel aanhangers als tegenstanders onder het publiek bevinden. Het is onwaarschijnlijk dat Simons ook de bestrijding van de opvattingen van de eigen aanhang als voorwaarde om te kunnen spreken van een strijdlustige benadering zou willen stellen. In ieder geval zal de strijdlustige benadering in de eerste plaats gericht zijn op bestrijding van (de opvattingen van) de tegenstander of deze nu de beoogde ontvanger is of niet. Resumerend menen we te kunnen concluderen, dat het door Simons gehanteerde onderscheid in propagandistische benadering ook geschikt is voor analyse van propaganda in vooral op eigen aanhang gerichte organen zoals partijbladen. In principe zijn hierin strijdlustige technieken zoals dreiging en ridiculisering van de tegenstander mogelijk gebruikt en waarneembaar. We letten er op bij de vaststelling daarvan of dergelijke op de tegenstander gerichte technieken gebruikt worden. Wij zijn van mening dat de door Simons gemaakte omschrijvingen rond strijdlustige technieken in deze zin de leidraad kunnen vormen voor operationalisatie en identificatie ervan in partijbladen. Simons onderscheidt binnen de meewerkende benadering: identificatieretoriek, rationele retoriek, overreding via overleg en discussie en overreding via een beroep op morele gevoelens. Binnen de strijdlustige benadering: scheidingsretoriek, irrationele retoriek, overreding door controle over discussie en overreding via dreiging. Binnen elk van deze categorieën werd weer een aantal subcategorieën onderscheiden. In totaal werden 38 propagandatechnieken (subcategorieën) onderscheiden. Over het algemeen bleken deze variabelen een zeer hoge betrouwbaarheid te hebben (Scott's pi: ca. 85) met uitzondering van drie variabelen waarvoor pi resp. .66, .67 en .52 bedroeg. Een groot

gedeelte van de onderscheiden technieken (22 van de 38) bleek zo weinig frequent voor te komen (in minder dan 3% van de 1520 alinea's) dat deze technieken in de volgende analyse niet zinvol betrokken konden worden en daarom verder buiten beschouwing gelaten worden.

De nu volgende analyse is dus gebaseerd op de overige 16 technieken. Deze technieken zijn weergegeven in figuur 1. Nagegaan is met behulp van factoranalyse of de meewerkende en strijdlustige benadering elk ook inderdaad de theoretisch onderscheiden clusters technieken omvatten. Middels factoranalyse kan men nagaan of een grotere groep variabelen (in casu de propagandatechnieken) te beschrijven is in een kleinere set onderliggende dimensies (i.c. de meewerkende of strijdlustige benadering). Om deze analyse uit te voeren zijn eerst de technieken geaggregeerd per artikel, waarna de onderlinge correlaties vastgesteld zijn. De correlatiematrix is vervolgens gefactoranalyseerd en de factoren werden varimax geroteerd. In figuur 1 worden de empirische resultaten van de factoranalyse vergeleken met het theoretische model van Simons.

De resultaten van de factoranalyse ondersteunen het theoretisch model van technieken, zoals onderscheiden door Simons maar in beperkte mate. Op de eerste plaats kunnen er niet duidelijk twee wijzen van overreding afgeleid worden. In plaats van een cluster van meewerkende en een van strijdlustige technieken vinden we vijf clusters. Van groter belang is echter de constatering dat ook de door Simons onderscheiden subcategorieën binnen de meewerkende en strijdlustige benadering niet duidelijk samenvallen met de hier gevonden clusters.

Identificatieretoriek bij Simons valt uiteen in twee clusters: verzoeningsretoriek, die het uiten van bereidheid tot overleg, compromissen en verzoening incorporeert en de unanimitétsdimensie, die het refereren aan een eensgezinde aanhang behelst. Beide dimensies kunnen als meewerkend gekarakteriseerd worden, waarbij als kanttekening gesteld kan worden dat het van de context afhankelijk zal zijn of het refereren naar een eensgezinde aanhang wel altijd als "meewerkend" gezien moet worden: het kan soms als een techniek binnen een strijdlustige benadering om het strijdlustige te benadrukken gezien worden.

De derde dimensie 'negatieve etikettering', die het zwart maken van de tegenstander, hem van negatieve etiketten voorzien inhoudt, is een duidelijke representant van (irrationele) scheidingsretoriek. De dimensie "rationele retoriek", die het propaganda voeren met rationale argumentatie representeert, blijkt zowel elementen te bevatten die oorspronkelijk tot de meewerkende benadering gerekend werden als elementen uit de scheidingsretoriek. Blijkbaar gaat het profileren van het eigen standpunt ten opzichte

Figuur 1. De resultaten van de factoranalyse vergeleken met de operationalisatie op basis van het theoretische model van Simons.

Theoretische model Simons

Resultaten factoranalyse

Techniek behoort tot de dimensie (factor):

I. Meewerkende benadering

1. Identificatieretoriek		
a wijzen op grote aanhang	F5 unanimitetsretoriek	(.84)
b wijzen op eensgezindheid binnen de partij	F5 unanimitetsretoriek	(.73)
c voorstellen tot compromissen doen	F2 verzoeningsretoriek	(.70)
d verzoenende gebaren maken	F2 verzoeningsretoriek	(.48)
e beweren het algemeen belang te dienen	F2 verzoeningsretoriek	(.59)
2. Rationele retoriek		
a motivering van beweringen	F1 rationele retoriek	(.74)
b uitleg problematiek	F1 rationele retoriek	(.73)
c erkenning complexiteit van een probleem	F1 rationele retoriek	(.45)
	F4 morele motivat. retoriek	(.61)
3. Overreden via discussie		
a refereren naar overleg met anderen	F2 verzoeningsretoriek	(.74)
4. Morele motivationele retoriek		
a appelleren aan 'morele' plicht	F4 morele motivat. retoriek	(.78)

II. Strijdlustige benadering

1. Scheidingsretoriek		
a ridiculiseren van de tegenstander	F3 negatieve etikettering	(.80)
b nadruk leggen op dat wat eigen standpunt onderscheidt van anderen	F1 rationele retoriek	(.58)
c het eigen standpunt als superieur afschilderen	F1 rationele retoriek	(.68)
d de ander met negatieve begrippen associëren	F3 negatieve etikettering	(.76)
e zich in de rol van underdog wringen (eigen invloed als klein voorstellen)	F1 rationele retoriek	(.64)
f zich distantiëren van initiatieven, ideeën of acties van anderen	F4 morele motivat. retoriek	(.47)
	F1 rationele retoriek	(.43)

2. Irrationele retoriek ¹⁾

3. Overreding door controle over discussie ¹⁾

4. Overreding door dreiging ¹⁾

¹⁾ Door lage frequentie van voorkomen van de technieken zijn deze niet in de analyse opgenomen.

van dat van de tegenstander (scheidingsretoriek) vaak gepaard met het motiveren van beweringen en rationele uitleg (meewerkende retoriek). Dit betekent o.i. dat het profileren van het eigen standpunt niet zonder meer scheidingsretoriek inhoudt, maar of dit zo is zal vooral afhankelijk zijn van de wijze waarop dit gebeurt, met of zonder (rationele) argumentatie. Dit laatste

is vaak niet op het niveau van alinea's alleen vast te stellen, maar er moet de context van het hele artikel bij betrokken worden. Tenslotte de samenstelling van de factor "morele motivationele retoriek", die het doen van een "moreel appèl" inhoudt, duidt er op dat het wijzen op een morele plicht vaak samengaat met het aangeven van de complexiteit van een probleem en ook wel met het zich distantieëren van ideeën of acties van anderen en dus is dit ook een dimensie waarin elementen van beide (meewerkende retoriek en strijdlustige retoriek) zitten. Het is mogelijk dat de door ons gevonden clusters niet zo precies in het door Simons aangegeven kader passen, omdat het hier om een enigszins van Simons afwijkende interpretatie van het begrip "strijdlustige propaganda" handelt. Zoals echter reeds aangegeven leidt de oorspronkelijke conceptualisatie indien strikt genomen tot de onmogelijkheid het conceptuele onderscheid überhaupt op partijbladen toe te passen. Gezien de resultaten, waarbij duidelijk interpreteerbare samenhangende clusters propagandatechnieken onderscheiden konden worden, lijkt het ons nu niet opportuun het onderscheid tussen meewerkende en strijdlustige propaganda te handhaven, maar van de vijf hier gevonden dimensies uit te gaan. De vraag wordt dan: in hoeverre verschillen politieke partijen onderling op de hier gevonden samenhangende clusters propagandatechnieken en is er verschil tussen extreme en gematigde en tussen conservatieve en progressieve partijen waar te nemen? Deze vraag is onderwerp van de volgende paragraaf.

Partij en retoriek

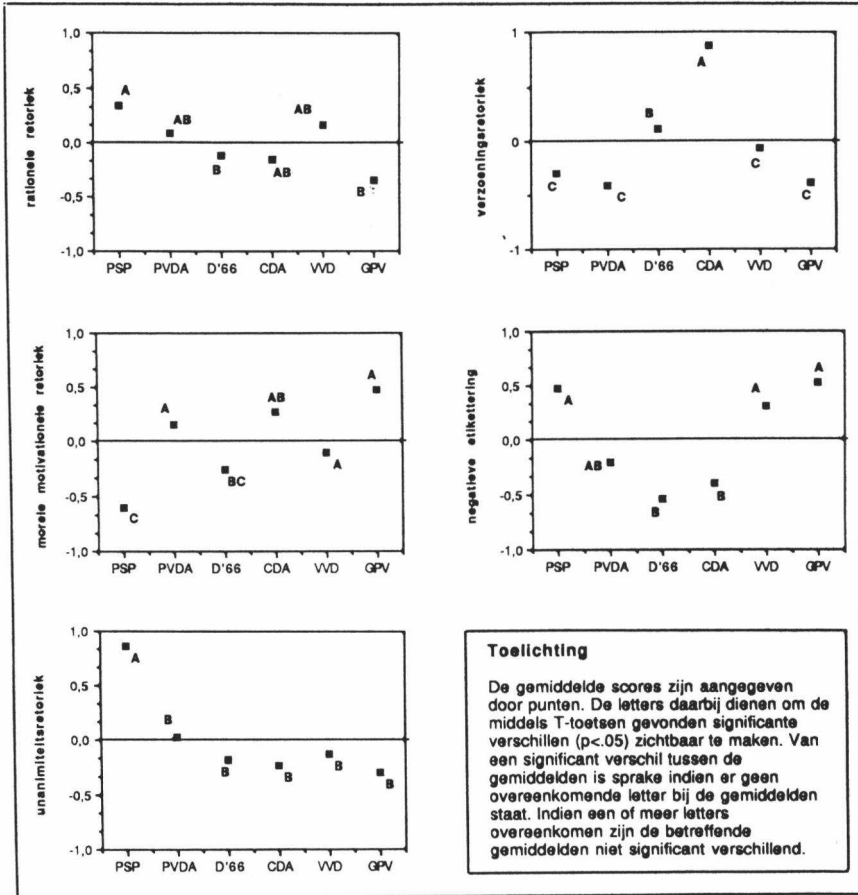
In figuur 2 zijn de resultaten van de analyse weergegeven. De gemiddelde scores van alle betrokken partijen op de dimensies zijn in vijf grafieken geprojecteerd. Er blijken dan duidelijke verschillen tussen de partijen in de retorische dimensies op te treden. Het CDA maakt vergeleken met de overige partijen het meest gebruik van "verzoeningsretoriek" en ook wel van "morele motivatie retoriek". Relatief laag scoort het CDA op "negatieve etikettering."

De VVD scoort op geen van de dimensies extreem, doch scoort ten opzichte van de meeste andere partijen relatief hoog op "rationele retoriek" maar ook op "negatieve etikettering". De PvdA scoort evenmin erg extreem, maar scoort ten opzichte van de meeste partijen relatief laag op "verzoeningsretoriek". D'66 scoort vrij gemiddeld maar maakt na het CDA het meest gebruik van "verzoeningsretoriek" en scoort van alle partijen het laagste op "negatieve etikettering".

De PSP blijkt in haar retoriek erg extreem: zij maakt het meest gebruik van "rationele retoriek" en "unanimiteitsretoriek" en scoort tweede op "negatieve etikettering."

Het meest extreem vergeleken met de andere partijen is echter het GPV in zijn retoriek. Het meest van alle partijen gebruikt het GPV "negatieve etikettering" en "morele motivationele retoriek", terwijl het minst gebruik gemaakt wordt van "rationele retoriek", "verzoeningsretoriek" en "unanimiteitsretoriek".

Figuur 2. Projectie van de gemiddelde factorscores van zes politieke partijen op vijf retorische dimensies.

Gelet op de patronen in de grafieken, uitgaande van de ordening van de politieke partijen van extreem progressief tot extreem conservatief, menen wij te kunnen concluderen dat de aard van retoriek zeker verbonden is met de positie van de partij in het politieke krachtenveld.

Bij twee dimensies komt een duidelijk patroon naar voren: echte middenpartijen, de meest in het midden gesitueerde (gematigde) partijen, maken in veel sterkere mate gebruik van "verzoeningsretoriek" dan andere partijen en maken het minst gebruik van "negatieve etikettering". De gevonden verschillen zijn zoals uit figuur twee blijkt significant.

Drie andere, weliswaar zwakkere patronen zijn zichtbaar:

1. Hoe conservatiever de partij, hoe minder zij van rationele retoriek gebruikt maakt. De VVD vormt hier echter een opvallende uitzondering op.
2. Hoe progressiever een partij hoe meer gebruik gemaakt wordt van "unanimiteitsretoriek".
3. "Morele motivationele retoriek" komt vooral voor bij door religie geïnspireerde partijen. Als niet religieus georiënteerde partij neemt de PvdA hier een uitzonderingspositie in.

De patronen zijn zwak voorzover de verschillen niet steeds significant te noemen zijn: de hier gevonden patronen moeten dan ook meer gezien worden als tendenzen in de data, die tot hypothesen leiden, die echter nog zeker verdere toetsing behoeven.

Conclusie

Meerdere auteurs suggereren dat de aard van propaganda verbonden is aan de plaats die de propagandist in het politieke krachtenveld inneemt. Zo suggereert Rank (1984), dat conservatieve partijen en politici andere retoriek gebruiken dan progressieve partijen en politici. Simons (1976) veronderstelt dat hoe extremer de positie in het politieke spectrum is, hoe meer men gebruik zal maken van strijdlustige propagandatechnieken en hoe minder van meewerkende technieken. Beide veronderstellingen hebben we getracht te onderzoeken aan de hand van een analyse van gebruikte retoriek in de partijbladen van zes politieke partijen (PSP, PvdA, D'66, CDA, VVD, GPV) in hun behandeling van het kruisrakettenvraagstuk van 1979-1986. De analyse liet zien dat er vijf soorten retoriek te onderscheiden waren: rationele retoriek, verzoeningsretoriek, morele motivationele retoriek, negatieve etikettering en unanimiteitsretoriek. De indeling van Simons in meewerkende en strijdlustige retoriek bleek niet geheel met de indeling in genoemde dimensies te sporen: met name de dimensie "rationele retoriek" bleek uit elementen te bestaan die theoretisch tot beide concepten terug te voeren waren. De veronderstelling van Simons dat extreme partijen meer van strijdlustige en gematigde partijen meer van meewerkende retoriek gebruik maken werd ondersteund. Extreme partijen bleken in sterkere mate gebruik te maken van "negatieve etikettering", de dimensie die het best Simons' concept van de

”strijdlustige benadering” representeert. Daarentegen bleken extreme partijen het minst gebruik te maken van ”verzoeningsretoriek”, de dimensie die o.i. het nauwst aansluit bij het concept ”meewerkende benadering”. Dus wat deze beide retorische dimensies betreft kan geconcludeerd worden dat de veronderstelling van Simons sterk ondersteund wordt. Andere retorische dimensies m.n. rationele retoriek en unanimiteitsretoriek lijken meer bepaald te worden door het feit dat men een conservatief dan wel een progressief standpunt inneemt. Naarmate een partij progressiever is maakt ze meer gebruik van ”rationele retorica” en ”unanimiteitsretoriek”. Het patroon is echter niet eenduidig. Zo neemt de VVD ten aanzien van de eerste dimensie een duidelijke en ten aanzien van de tweede dimensie een minder duidelijke uitzonderingspositie in. De veronderstelling van Rank dat conservatieve partijen andere technieken gebruiken dan progressieve partijen werd in de data hoogstens zwak ondersteund.

Het ”appelleren aan morele gevoelens” lijkt niet met een extreem versus gematigd of progressief versus conservatief standpunt verbonden te zijn, maar meer af te hangen van het feit of een partij al dan niet door religie geïnspireerd is. De PvdA vormt hier echter een uitzondering op. De onderzoeksresultaten suggereren in ieder geval dat de relatie tussen de positie van de propagandist in het politieke krachtenveld complexer ligt dan door Rank en Simons gesuggereerd wordt. Dit onderzoek was noodzakelijkerwijs beperkt: het betrof de polemiek rond een bepaalde case (het kruisraketten vraagstuk) in een beperkt aantal partijbladen, die bovendien vooral op eigen achterban gericht zijn. Het is de vraag of eenzelfde analyse van andere propagandauitingen van partijen of politici rond andere ”cases” gelijksoortige resultaten oplevert wat betreft retorische dimensies en posities van de partijen daarop. Verder onderzoek kan hier uitsluitsel over geven.

LITERATUUR

- Domenach, J.H., *La Propagande politique*, Paris, 1965.
 Doob, L., *Propaganda and Public Opinion*, New York, 1956.
 Ellul, J., *Propagandes*, Paris, 1962.
 Qualter, T.H., *Opinion Control in the Democracies*, London, 1985.
 Rank, H., *The Pep Talk*, Park Forest, 1984.
 Robins, K., Webster, F., Pickering, M., *Propaganda, Information and Social Control*, in: Hawthorn, J. ed., *Propaganda, Persuasion and Polemic*, London, 1987.
 Simons, H.W., *Persuasion in Social Conflicts, A Critique of Prevailing Conceptions and a framework for future research*. in: *Speech Monographs*, 39, 4, 1972, p. 227-247.
 Simons, H.W., *Persuasion, Understanding, Practice and Analysis*, Reading, 1976.

ABSTRACT, Hagemann C., v.d. Rijf G., progressive and conservative retotics, Mass-communicatie 1990, nr. 1, p. 50-62

Some recent propaganda theories assume, that the nature of propaganda and the sort of used techniques are dependent on the position of the propagandist in the political spectrum of a nation. So it is assumed by Simons that the extremer this position is, the more combative techniques

are used. In this article a research on this supposition is presented. It concerns a content analysis of those articles from the party-papers of six political parties in the Netherlands, which dealt with the issue of adopting cruise missiles. A stratified random sample out of all the articles which have been published on this matter in the period 1979-1986 has been drawn. The results do indicate, that the sort of used propaganda techniques do indeed covariate with the position in the political spectrum in terms of extremism or – to a lesser degree – conservatism of this position.

JAN SERVAES

De discussie over de NIIO of NWICO in de UNESCO

Een review essay

NIIO of NWICO? Nooit van gehoord? Deze afkortingen staan voor Nieuwe Internationale Informatie Orde en Nieuwe Wereld Informatie en Communicatie Orde. So what, doet het verschil er wat toe? Voor u of mij misschien niet, maar binnen de UNESCO (United Nations Educational, Social and Cultural Organisation), de VN-organisatie die zich met communicatievraagstukken inlaat, hebben deze concepten in het verleden tot heel wat diplomatieke woordenstrijd aanleiding gegeven. In feite kunnen beide afkortingen als symbool gezien worden voor het verschil tussen een Derde Wereld versus westerse visie ten aanzien van internationale communicatiesystemen in de toekomst.

De geschiedenis van het internationale communicatiedebat, dat zich voornamelijk binnen de Unesco heeft afgespeeld, dient immers bekeken in het licht van de na-oorlogse wijzigingen die zich binnen de sociale, economische en politieke machtsverhoudingen in de wereld hebben voorgedaan, en dus ook het beleid en de principes waarop dit gebaseerd is, beïnvloed heeft.

In dit review essay wil ik, aan de hand van een aantal belangrijke publikaties, een beknopt overzicht geven van de verschuivingen in 'macht' – en derhalve ook in 'aandacht' – die zich sinds de Tweede Wereldoorlog binnen de Unesco hebben voorgedaan. Zodoende poog ik de elementen aan te dragen die van belang zijn voor een juiste inschatting van de VS-uittrekking uit de Unesco in 1985.

Het is dus niet mijn bedoeling om hier een systematisch en chronologisch overzicht te geven van alle bijeenkomsten, feiten, rapporten en verdragen met betrekking tot deze problematiek. Daarvoor verwijs ik naar compilaties die reeds elders verkrijgbaar zijn; zie bijvoorbeeld Fernandez-Shaw (1980), IOJ (1984), Lent (1982), Ploman (1982), Servaes (1984), en vooral het overzicht van de voornaamste intergouvernementele en niet-gouvernementele ontmoetingen die zich van ver of dichtbij met de NIIO problematiek hebben ingelaten, opgesteld door het Joegoslafse Instituut voor Ontwikkelingslanden in Zagreb (XXX, 1988a).

Macht en internationale politiek

De geschiedenis van de Unesco dient gelezen te worden tegen de achtergrond van de spanningsrelatie tussen bilaterale versus multilaterale samenwerking aan de ene, en de wijze waarop humane basisrechten en -plichten door de jaren heen geïnterpreteerd zijn geworden aan de andere kant. Op

veertig jaar tijd zijn de visies over internationale samenwerking en solidariteit immers fundamenteel gewijzigd (Baehr, 1985).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog brokkelde de isolationistisch gerichte buitenlandse politiek van de Verenigde Staten langzaam af. President F.D. Roosevelt, in navolging van zijn voorganger W. Wilson, gaf te kennen dat hij een meer actieve Amerikaanse rol in de wereldpolitiek voorstond. Dat bleek b.v. uit zijn zgn. *Quarantine-speech* van 5 oktober 1937 en zeker uit zijn *Four Freedoms*-toespraak van 6 januari 1941. In deze laatste stelde hij dat de wereld zich na de oorlog diende te baseren op vier fundamentele vrijheden: "Freedom of speech and expression, freedom to worship God, freedom from want, and freedom from fear".

Op initiatief van Roosevelt en W. Churchill werd reeds op 1 januari 1942 door de geallieerde mogendheden een door het Amerikaanse staatsdepartement geschreven *United Nations Declaration* ondertekend. Hierin werd opgeroepen om na de oorlog een vredes- en veiligheidssysteem op te bouwen. Nadien werden ook de Russen en de Chinezen bij de onderhandelingen betrokken, die in april 1945 te San Francisco leidden tot de oprichting van een "general international organization, based on the principle of the sovereign equality of all peaceloving states, and open to membership by all states, large and small, for the maintenance of international peace and security", met andere woorden, de Verenigde Naties.

Met deze actieve Amerikaanse bijdrage tot de oprichting van de Verenigde Naties plaatsten de Verenigde Staten een punt achter meer dan een eeuw isolationisme.

De doctrine van de vrije informatiestroom

Ook op communicatievlak, en met name in de nieuwsvoorziening, was deze kentering merkbaar. Kent Cooper, directeur van het persagentschap *Associated Press*, was een van de eersten om de Europese monopolisering en kartelvorming op internationaal nieuwsvlak op de korrel te nemen. Met slogans als 'barriers down', 'freedom of expression' en 'free flow of information' werden de Amerikaanse politieke en economische ambities naar de communicatiethematiek vertaald. De Amerikaanse communicatiewetenschapper H. Schiller (1976) stelde zelfs dat de *free flow*-doctrine niet alleen de economische en politieke belangen van de Verenigde Staten ten goede kwam, maar eveneens de verspreiding van socialistische ideeën in het naoorlogse Europa en Azië afremde.

Wat er ook van zij, het kan niet ontkend worden dat de Verenigde Staten alles in het werk stelden om het principe van de vrije informatiestroom reeds tijdens de oorlog te propageren en te doen aanvaarden als één van de pijlers waarop de naoorlogse samenleving zou moeten gebouwd worden. Blan-

chard (1986), wiens in 1981 verdedigde proefschrift handelde over 'The conflict between Patriotism and Freedom of the Press during the Cold War 1946-1952', beschrijft hogergenoemde gebeurtenissen gedetailleerd en besluit dat "freedom of information was seen as the panacea for all of the world's ills, as the only way to prevent the recurrence of war". Deze stelling kan niet alleen geïllustreerd worden aan de hand van officiële uitspraken van regeringsverantwoordelijkheden en hogere mediafunctionarissen, maar blijkt ook uit de praktijk.

Blanchard (1986), Schiller (1976) en vooral Evans (1971), – Unesco's directeur-generaal van 1952 tot 1958, die als notulist voor de VS-delegatie alle voorbereidende besprekingen en de conferentie van Londen bijwoonde, en wiens letterlijke notities in 1971, ter gelegenheid van Unesco's zilveren verjaardag, werden gepubliceerd –, verhalen hoe de Amerikaanse media, gecoördineerd door de *American Society of Newspaper Editors* (ASNE), vanuit de filosofie dat "an unrestricted interchange of news and equal opportunity on all world transmission facilities is essential to the building of a lasting peace" bij politieke partijen en regering aandrongen op de oprichting van een internationale organisatie die deze principes in haar vaandel zou voeren.

Statuut en structuur van de Unesco

In april 1944 werd, tijdens een sinds 1942 regelmatig vergaderende groep van geallieerde onderwijsministers, de idee geopperd om een permanente organisatie in het leven te roepen die zich met educatie en cultuur op internationaal vlak zou inlaten. De ministers gaven opdracht om een ontwerp van constitutie op papier te zetten. De VS-delegatie verklaarde zich bereid om een ontwerp te stellen. Deze werd geschreven door een groep Amerikaanse specialisten onder de supervisie van het *State Department* en was een jaar later klaar. Vooraleer het zover was, had er evenwel ook een intensieve diplomatieke en politieke campagne plaatsgevonden om de geallieerden voor de Amerikaanse standpunten te winnen. Zo werd begin 1945 – dus nog voor de wapenstilstand – onder bescherming van het Amerikaanse staatsdepartement een geheime ASNE-delegatie op pad gestuurd. Dit *ASNE Freedom of Information Committee* adviseerde de regering in haar op 18 juni 1945 gepubliceerd rapport dat ze in haar nog af te sluiten vredesakkoorden vooral de onbelemmerde informatie-uitwisseling, en de garantie van geen regeringscensuur zou moeten beklemtonen. Ook de officiële Amerikaanse regeringscommissies zaten niet stil. Onder het voorzitterschap van de nieuwe assistent staatssecretaris voor publieke en culturele betrekkingen, MacLeish, werd de ontwerp tekst grondig onder de loep gehouden. Op een door de Britse regering in november 1945 te Londen samengeroepen conferentie werd de tekst vervolgens op een internationaal forum besproken en ge-

mendeerd. Hier werden zowel de functie als de toekomstige structuur van de Unesco bepaald.

Hoewel 44 delegaties vertegenwoordigd waren, was de conferentie een puur westerse aangelegenheid. Over de basisfilosofie – *no more war* – was iedereen het eens. De concrete opvulling van dit beginsel zorgde evenwel voor de eerste meningsverschillen. De meest uitgesproken posities werden ingenomen door de Fransen aan de ene en de Amerikanen aan de andere kant. De Fransen spiegelde zich aan het in 1921 door de toenmalige Volkenbond opgerichte en in Parijs gevestigde *Instituut International de Coopération Intellectuelle*, dat zich voornamelijk verdienstelijk maakte op het gebied van de uitwisseling van wetenschappelijke kennis, materiaal en personeel, het opstellen van een conventie ter bescherming van het auteursrecht, en dergelijke. Het instituut coördineerde een vijftigtal niet-gouvernementele nationale comités, bestaande uit internationaal bekende namen uit de wetenschappelijke en culturele wereld, naar het voorbeeld van de prestigieuze *Académie Française*. De Fransen propageerden met andere woorden een soort 'werelduniversiteit' die dank zij haar samenstelling een internationaal prestige uitstraalde en zodoende op vreedzame wijze de ontwikkeling van onderwijs, cultuur en wetenschap kon mogelijk maken.

Met de door de Fransen verdedigde verheven doelstellingen, die de Unesco zou moeten nastreven, waren de Amerikanen het grotendeels eens. Maar het principe van een niet-gouvernementele vertegenwoordiging zinde hen niet. Zij stelden dat de nationale delegaties de respectieve regering dienden te vertegenwoordigen om op enige representativiteit en geloofwaardigheid aanspraak te kunnen maken. Uiteindelijk kwam er een 'compromis' uit de bus: de idee van nationale comités bleef bewaard, maar de samenstelling daarvan werd toevertrouwd aan de nationale regeringen. Niet-gouvernementele internationale organisaties (b.v. journalistenfederaties) werden toegelaten, maar konden enkel op de status van waarnemer aanspraak maken. De Fransen lieten zich 'omkopen' met de belofte dat de hoofdzetel van de Unesco in Parijs zou komen.

Ook op andere punten haalden de Amerikanen hun slag thuis. Zo steunen de interne structuur en werking van de Unesco – met name de plaats en taak (met inbegrip van de stemprocedure) van de algemene vergadering, de uitvoerende raad, het secretariaat en de directeur-generaal – nagenoeg volledig op een Amerikaans ontwerp. Vele van de naar aanleiding van de VS-uittrekking uit de Unesco geuite kritieken, zoals de bureaucratisering, gecentraliseerd management en de te grote autonomie van de directeur-generaal kunnen als een rechtstreeks uitvloeisel van de in 1945 door de VS ingediende voorstellen geïnterpreteerd worden. Ook meer inhoudelijke thema's werden door de VS aangedragen. Het principe van vrije informatie werd op aandringen van de Amerikanen in de constitutie opgenomen en kreeg een auto-

nome taak in het Unesco-programma. Met de totalitaire oorlogservaringen nog fris in het geheugen en na de succesvolle diplomatieke missies, werden ze daarin door alle geallieerden bijgetreden.

Persvrijheid: een liberaal of sociaal principe?

De Amerikaanse regering toonde zich na de conferentie tevreden. Maar reeds toen werd door sommigen de fundamentele vraag gesteld die nu nog steeds ter discussie staat in het westerse communicatiekamp. Schiller (1976) citeert een artikel uit de zomereditie 1945 van de *Virginia Quarterly Review*: "Is freedom of the press to be conceived as a personal right appertaining to all citizens, as undoubtedly the Founding Fathers conceived it; or as a property right appertaining to the ownership of newspapers and other publications, as we have come to think of it largely today?" Moet met andere woorden de informatievrijheid enkel gerealiseerd worden door middel van het vrije concurrentiebeginsel (dit is een liberaal-individualistische interpretatie die in de literatuur bekend staat als de vrije perstheorie), of dienen ook de overheid en de direct betrokkenen – zowel publiek als mediawerkers – ingeschakeld te worden om deze informatievrijheid te garanderen (dit is de zgn. sociale verantwoordelijkheidstheorie).

Een technisch en uitvoerend mandaat

Nadat er nog enige punten en komma's aan de tekst waren gewijzigd, werd de Unesco-constitutie op 4 november 1946 te Parijs door 27 landen ondertekend. Deze groep van 27 bestond uit 8 Europese landen, 5 Aziatische, 5 uit het Midden-Oosten, 7 uit Latijns-Amerika en de Caraïben, plus Canada en de Verenigde Staten. Als men bedenkt dat 6 landen tot het Britse Gemenebest behoorden en China vertegenwoordigd was door de Kwomintang kan deze groep moeilijk op een geografische of ideologische representativiteit aanspraak maken. Zoals de meeste beginselverklaringen bevat ook Unesco's constitutie slechts een uiterst summiere theoretische verantwoording en geen concrete programmapunten. Voor een agentschap dat de wereldwijde promotie van onderwijs, wetenschap en cultuur als doelstelling heeft, kan dit gebrek aan een degelijk onderbouwde basisvisie evenwel merkwaardig genoemd worden. Volgens insiders hoeft de verklaring voor deze onduidelijkheid in de Unesco-constitutie niet ver gezocht, namelijk in de specifieke omstandigheden waarin de Unesco zo snel na de Tweede Wereldoorlog tot stand kwam. Het was reeds een hele prestatie, zo stelt men, dat de Unesco überhaupt kon opgericht worden. Als een 'specialized agency' in het raam van de Verenigde Naties kreeg de Unesco aanvankelijk dan ook een eerder technische rol toebedeeld als uitvoerder van het door de Verenigde Naties en haar raden uitgevaardigd beleid.

Unesco's communicatie-afdeling hield zich in de jaren vijftig, in uitvoering

van haar mandaat, voornamelijk met activiteiten van informatieve en technische aard bezig. Volledig in de lijn van haar mandaat en de door het Westen uitgedragen moderniseringsvisie werd gesteld dat een algemene internationale toepassing van het free flow-beginsel enkel door belemmeringen en moeilijkheden van technische aard verhinderd werd. Het begrip communicatie en de sociale consequenties ervan werden vooralsnog volledig terzijde geschoven. Zo werden bijvoorbeeld tentoonstellingen georganiseerd, films ter beschikking gesteld van bioscopen en tv-stations, en de bekende *Unesco Koerier* opgericht. In 1951 werd ook gestart met de jaarlijkse publikatie van statistische mediagegevens uit alle lidstaten (het zgn. *Unesco Statistical Yearbook*). Deze data werden regelmatig in een meer gecompileerde en beschrijvende context gepresenteerd in *World Communications* (met edities in 1951, 1956, 1964 en 1975). Voor een systematisch overzicht van de door de Unesco uitgegeven publikaties en reeksen, zie Servaes (1981). Op basis van onderzoek naar de internationale nieuwsvoorziening werd de regionale coördinatie van nieuwsagentschappen bepleit. Ook de opleiding en training in de communicatiewetenschap en praktijk werd gestimuleerd en verbeterd dankzij de oprichting of verdere uitbouw van regionale onderwijscentra. Tenslotte fungeerde de Unesco ook als 'public liaison': om de uitwisseling van wetenschappelijk materiaal en personeel te vergemakkelijken, introduceerde de Unesco in 1948 het gebruik van door haar gedekte reischeques en boekencoupons.

De Koude Oorlog

Hoewel bovenstaande activiteiten een overwegend technisch en dienstverlenend karakter hadden, speelden dieperliggende politieke motieven van meet af aan een rol. Zoals dat reeds van bij de oprichting het geval was, bleven de Verenigde Staten de Unesco in de jaren vijftig voor hun politieke doeleinden gebruiken. Behrstock (1986), gewezen directeur van Unesco's *Division of Free Flow of Information*, geeft een uitvoerig overzicht van deze Koude Oorlogsjaren en het McCarthy-beleid. Hij stelt dat het de Verenigde Staten zelf zijn geweest die, op aanwijziging van het VS-ministerie van Buitenlandse Zaken, de politiek in de Unesco binnengehaald hebben.

De wrevel ten aanzien van deze Amerikaanse 'arrogantie' werd vooral door bevriende westerse lidstaten geformuleerd. De Sovjet-Unie was op dat moment immers nog niet tot de Unesco toegetreden. Dat gebeurde pas op 21 april 1954. Op de achtste Algemene Vergadering (Montevideo, 1954), de eerste waaraan de Sovjet-Unie deelnam, stelde ze een resolutie voor "on the use of massmedia for promoting the ideas of peace and understanding among the peoples". Het zou tot 1978 duren vooraleer deze nagenoeg identiek geformuleerde resolutie in het kader van de zgn. massamedia-declaratie (cfr. infra) zou aanvaard worden. Ook de functie van directeur-generaal 'po-

litiseerde'. De oorspronkelijke Franse idee om daarvoor een internationaal bekend en gewaardeerd wetenschapper of kunstenaar te nemen maakte plaats voor het door de Amerikanen gewenste profiel van een politicus-manager. Terwijl de eerste twee directeur-generaals, – namelijk de Britse wetenschapper Julian Huxley (1946-1948), en de Mexicaanse schrijver en diplomaat Jaime Torres Bodet (1948-1952) –, meer de Franse visie terzake belichaamden, voldeed de Amerikaanse bibliothecaris Luther Evans (1952-1958) beter aan de VS-verwachtingen. Deze evolutie werd op de Algemene Vergadering van Montevideo (1954) expliciet aan de hand van een amendement bij de constitutie bekrachtigd. Hierin werd bepaald dat elk lid van de uitvoerende raad haar respectieve regering vertegenwoordigt en ook door deze aangesteld en afgezet wordt.

Van een Oost-West naar een Noord-Zuid 'tegenstelling'

De jaren zestig kunnen beschouwd worden als een overgangperiode waarin de Oost-West-tegenstelling geleidelijk aan plaats inruimde voor een Noord-Zuid-'dialoog'. De Unesco telde in 1950 55 leden, in 1961 waren er dat reeds 101. Tussen 1960 en 1962 alleen traden 24 pas onafhankelijk geworden Afrikaanse staten tot de Unesco toe. Deze uitbreiding van het zgn. Derde Wereld-front zal, samen met de reeds gesignaleerde 'politisering' van de Unesco, een stempel drukken op Unesco's activiteiten gedurende het Eerste Ontwikkelingsdecennium. Ook binnen andere internationale instellingen zorgde de aangroei van het Derde Wereld-blok voor een kentering in de thematiek en strategie van het beleid.

Naar een meer sociaal-inhoudelijk beleid

Een duidelijke kentering in Unesco's tot dan officieuze technisch-uitvoerende functie vond plaats op 12 december 1958 wanneer de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties de Unesco vraagt "to formulate concrete proposals to assist in meeting the needs of less developed countries in building up adequate media of information" (resolutie 1313). Tevens droeg het VN-Economisch en Sociaal Committee (Ecosoc) de Unesco op om de communicatieproblematiek op wereldschaal te bestuderen. Reeds in 1961 kwam men tot de bevinding dat "there is a clear and reciprocal relationship between the development of information media and economic and technical development". De Algemene VN-vergadering van december 1962 bekrachtigde vervolgens in een resolutie het principe dat "development of communication media was part of overall development". De Amerikaanse communicatiewetenschapper Wilbur Schramm werd gevraagd enige beleidsvoorstellen uit te werken. In 1964 presenteerde hij *Mass Media and National Development. The Role of Information in Developing Countries*, een boek dat

smalend wel eens de 'Unesco-bijbel' genoemd wordt. Schramm bouwde voort op de moderniseringstheorie. Hij zag een verband tussen (economische) onderontwikkeling en het tekort aan massamedia. De introductie van massamedia zal de totale maatschappelijke ontwikkeling ten goede komen, zo stelde hij. Deze richtlijnen hebben Unesco's ontwikkelingsbeleid nog lange tijd 'gedicteerd'. Aangezien de moderniseringsvisie volledig tegemoet kwam aan de politieke doelstellingen van de Verenigde Staten viel vanuit die hoek weinig kritiek te noteren.

Slechts geleidelijk kwamen in de Unesco ook meer sociale en inhoudelijke aspecten aan bod. Volgens Behrstock (1986) gebeurde dit voor het eerst op een in 1965 door Unesco georganiseerde expertenmeeting over ruimtetelecommunicatie. Ook in de door de Algemene Vergadering op 4 november 1966 aanvaardde *Declaration of the Principles of International Cultural Cooperation* komt een meer inhoudelijke betrokkenheid tot uiting. Hierin werd gepleit voor culturele autonomie en soevereiniteit: "Each culture has a dignity and value which must be respected and preserved; every people has the right and the duty to develop its culture". Dezelfde principes werden herhaald op de zeventiende sessie van de Algemene VN-Conferentie in december 1966, met name in de eenparig aangenomen *International Covenant on Civil and Political Rights*. Terwijl het Westen vasthoudt aan de uit de jaren veertig daterende liberale visie op de informatievrijheid, verwijzen de socialistische en ontwikkelingslanden in de discussie over de vrije informatiestroom naar deze overeenkomsten uit 1966 die meer oog hebben voor de maatschappelijke context en de overheid hierbij een rol toebedelen.

Van modernisering naar dependentie

Ook op het theoretische vlak van de ontwikkelings- en communicatiewetenschap valt een gelijklopende evolutie waar te nemen. Enerzijds vindt er een verschuiving plaats van de westerse moderniseringsvisie naar de in Latijns Amerika op gang gebrachte discussie over de structurele afhankelijkheid van de Derde Wereld ten aanzien van het Westen (de zgn. dependentietheorie). Anderzijds poogt men in de communicatiewetenschap af te stappen van de Amerikaanse onderzoekstraditie, die vooral geïsoleerde, lineaire, kwantitatief meetbare effecten op korte termijn bestudeert, en richt men zich naar een meer maatschappelijk, structureel en interdisciplinair onderzoek van de plaats en de rol van de communicatie (voor meer gegevens, zie Servaes, 1987). De eerste kritieken op het Amerikaanse communicatieonderzoek vielen te noteren op een door de *International Association for Mass Communication Research* (IAMCR) aan de universiteit van Ljubljana in september 1968 georganiseerd symposium, en een door de Unesco samengeroepen expertenmeeting over *Mass Communication and Society* in Montreal in juni 1969.

Het is tijdens laatstgenoemde vergadering dat het principe van een 'free and balanced flow' voor het eerst in de discussie opduikt.

Datzelfde jaar verscheen een artikel van Jean D'Arcy, de toenmalige directeur van het VN-voorlichtingsbureau in New York, waarin voor het eerst gesproken werd van "the right of man to communicate". Pas in 1974 zal dit principe als *the right to communicate* zijn intrede doen in de Unesco. In dezelfde periode zullen ook andere mensenrechten opnieuw ter discussie gesteld worden. Er vindt een verschuiving plaats van een politiek-liberale conceptie naar een meer sociaal-economische inschatting van mensenrechten (zie Fisher, 1982, 1983; XXX, 1988b, 1988c).

Communicatiebeleid

De zestiende Algemene Unesco-Conferentie in 1970 onderkende het belang van onderzoek naar de samenhang tussen communicatie en maatschappelijke ontwikkeling, en zette het licht op groen voor een onderzoeksprogramma in massacommunicatie. Reeds in 1971 lagen een aantal voorstellen op tafel, die vervolgens in studieprojecten en conferenties uitgediept werden. Hier werd de basis gelegd van de beleids- en planningsgerichte interesse die het huidige internationale communicatie-onderzoek kenmerkt (zie b.v. Murciano, 1988). De zestiende Algemene Unesco-vergadering (Parijs, 1970) besliste door het goedkeuren van resolutie 4.21 dat de directeur-generaal de autoriteit moest krijgen "to assist member states in formulating their policies with respect to the mass communication media, bearing in mind the experience acquired in the establishment of cultural policies". De *Meeting of Experts on Communication Policies and Planning* (Parijs, juli 1972) vormde de start van een aantal intergouvernementele conferenties over het communicatiebeleid in de verschillende regio's (voor een uitgebreider overzicht van de respectieve congressen, zie Servaes, 1984; Unesco, 1987).

Naar een vrije en evenwichtige informatiestroom?

De dependentievisie bleef ook in het begin van de jaren zeventig het centrale discussiethema op de diverse wereldflora. Omstreeks het midden van de jaren zeventig zal, o.a. tengevolge van de economische wereldcrisis, het tij evenwel keren. Het Westen stelde zich opnieuw harder op en weigerde enige jaren elke 'dialoog'. Geleidelijk echter werd, vanuit een interdependentievisie en met een op eigenbelang gerichte strategie in het achterhoofd, een zakelijke aanpak effectiever geacht. De tijdens dit decennium binnen de Unesco gevoerde communicatiediscussie kan opgedeeld worden in drie elkaar gedeeltelijk overlappende perioden waarin de Derde Wereld, evenals Oost en West, verschillende politieke strategieën uitprobeerden: in de eerste periode, tot 1976, gingen de ontwikkelingslanden in het offensief tegen de geïn-

dustrialiseerde wereld; in de tweede periode, die zijn hoogtepunt bereikte in 1976-1977, ging het Westen vanuit een defensieve houding in de tegenaanval. De derde periode kan omschreven als een tactisch zoeken naar een compromis en leidde o.a. tot de zgn. massamedia-declaratie (in 1978) en de publicatie van het MacBride-rapport in 1980. Een goed overzicht van deze periode biedt Kaarle Nordenstreng (1984) die, als professor aan de Finse universiteit van Tampere, voorzitter van de *International Organization of Journalists* (IOJ), lid van de Finse Unesco-commissie, en mede-opsteller van de zgn. massamedia-declaratie, de communicatiediscussie in de jaren zeventig van nabij gevolgd heeft.

De verschillende interpretaties van de informatievrijheid hadden reeds in de jaren zestig voor de nodige wrijvingen gezorgd. Toch was het pas in december 1969, tijdens een door de Unesco te Parijs georganiseerde intergouvernementele vergadering over ruimtetelecommunicatie, dat de aanwezige spanningen ook klaar en duidelijk verwoord werden. In het verslag kan men lezen dat "differences come to light between the doctrine of 'free flow' and the objective of a 'more balanced flow' ". Tijdens de daaropvolgende Algemene Unesco-conferenties van 1970 en 1972 werd dit principe van een 'vrije en evenwichtige informatiestroom', die de culturele identiteit van de betrokken landen geen schade mag berokkenen, door de ontwikkelingslanden als prioriteit aan de orde gesteld.

Voor de Derde Wereld, en vooral dan de meer militante Groep van Niet-Gebonden Landen, leek de koersrichting onderhand vast te liggen. Op haar vierde Top van Staatshoofden en Regeringsleiders (Algiers, september 1973) werd onomwonden gepleit voor de "reorganization of existing communication channels which are the legacy of the colonial past and which have hampered free, direct and fast communication between them (de Niet-Gebondenen, JS)". Om deze idee hard te maken werd de oprichting van een *Pool of Press Agencies of the Non-Aligned Countries* voorgesteld. Op andere samenkomsten van de Niet-Gebonden Landen worden dezelfde visies herhaald. Het begrip 'Nieuwe Internationale Informatie Orde' duikt voor het eerst op tijdens een informatie-symposium in Tunis (maart 1976), en wordt vervolgens uitgewerkt en als eis naar voren geschoven tijdens conferenties in New Delhi (juli 1976) en Colombo (augustus 1976): "A new international order in the field of information is as vital as a new international economic order". Voor een meer systematische chronologie van de Derde Wereldconferenties, zie b.v. Ahcene (1980), IOJ (1984), Kleinwachter (1983), XXX (1982), en Yadava (1984).

Regeringscontrole op het nieuws?

De westerse pers had weinig positieve woorden over voor deze door de Niet-Gebonden Landen ingenomen standpunten. De twee steeds terugke-

rende westerse bezwaren zijn: de regeringscontrole en de poging tot monopolisering van de Derde Wereldberichtgeving (zie Horton, 1978; Richter, 1978).

Het is in een dergelijke gespannen sfeer dat de delegaties naar de negentiende Algemene Unesco-conferentie van november 1976 in Nairobi toestapten. De westerse tactiek was er, – volgens Nordenstreng (1984) en Gunnar Garbo (1985), het Noorse lid van Unesco's Uitvoerende Raad en later gekozen voorzitter van de Intergouvernementele Raad van de IPDC –, van begin af aan op gericht om de discussie te verdagen tot een voor het Westen gunstiger tijdstip. De westerse diplomaten vreesden blijkbaar dat er weinig onderhandelingsruimte overbleef tussen de door de Niet-Gebonden Landen ingenomen standpunten en de daar lijnrecht tegenoverstaande westerse persopinions: "The matter had become too politicized to allow for a cool and analytical approach at Nairobi" (Nordenstreng, 1984). Men diende de problematiek dan ook tot de volgende algemene vergadering te verdagen. De enige concrete beslissing die in Nairobi genomen werd, was de aanbeveling tot oprichting van een "reflexion group of wise men" (de zgn. MacBride commissie) die tot taak had "a comprehensive study on the problems of communication in the modern world" te presenteren.

Nairobi betekent een mijlpaal in het internationale communicatiedebat. De bij het dispuut betrokken partijen maakten het voor elkaar duidelijk waar de grens lag voor hun bereidheid tot het aangaan van een compromis. Het Westen wilde niet dat getornd werd aan traditionele, diepgewortelde liberale principes op het vlak van de informatievrijheid. Deze waren voor haar 'heilig' en onaantastbaar. Aan de andere kant wenste de Derde Wereld, hierin gesteund door de socialistische landen, (nog) niet af te stappen van haar eis voor een nieuwe informatie-orde (zie b.v. Arrieta, 1980; of Gibbons, 1985).

Op zoek naar een zakelijk compromis

In 1977 vinden er in de VS, zowel op gouvernementeel als niet-gouvernementeel vlak, verschillende congressen en meetings plaats die de conferentie van Nairobi evalueren en een VS-beleid voor de toekomst pogen uit te stipelen. (Voor een overzicht, zie o.a. Gastil, 1980; Gunter, 1979). Een rapport voor het Committee on Foreign Relations van de VS-Senaat startte met de volgende openingszin: "Whether we like it or not, there will be a 'New World Information Order'. Worldwide the 'New World Information Order' could be good or bad. As the situation now stands, the United States has more to lose than any other nation as the 'order' becomes a fact. It should be noted, however, that the United States need not be a loser if appropriate actions are taken" (Kroloff & Cohen, 1977). De gesuggereerde 'gepaste acties' zullen weldra, onder impuls van het door president Carter aangestelde hoofd van de VS-delegatie, Reinhardt, concrete vormen aannemen. Waar-

schijnlijk met het aloude gezegde – *If you cannot beat them, join them* – in het achterhoofd, poogt Reinhardt het communicatiedebat te 'depolitizeren' door opnieuw de idee van een '*Marshall plan of Telecommunications*' te lanceren. Hij tracht met andere woorden de Derde Wereld te lijmen met "a more effective program of action". Dit actieprogramma zou inhouden: "American assistance, both public and private, to suitably identified regional centers of professional education and training in broadcasting and journalism in the developing world, (as well as) a major effort to apply the benefits of advanced communications technology, specifically communications satellites, to economic and social needs in the rural areas of developing nations". De achterliggende basisfilosofie, waarop dit actieprogramma zich baseert, is de opnieuw in intellectuele kringen opduikende etnocentrische moderniserings-theorie. Over de structurele afhankelijkheid die, zoals gesteld door de Niet-Gebonden Landen en de 'dependistas', eerder tot meer 'onder-ontwikkeling' dan wel 'ontwikkeling' geleid heeft, wordt vanzelfsprekend met geen woord gerept.

Maar ook Reinhardts strategie, die vooral voor de arme van het Westen afhankelijke ontwikkelingslanden (vooral de aldaar levende elite en middenklasse) zeer aantrekkelijk klinkt, kon niet verhinderen dat de meer militante Niet-Gebonden Landen aanvankelijk voet bij stuk hielden en hun 'politieke' eisen – waaronder de erkenning van een Nieuwe Internationale Informatie Orde en de zgn. Mass Media Declaration – eerst in verdragen erkend wilden zien. Zo spraken de Niet-Gebonden Landen zich op hun conferenties van Djakarta en Havana (beide in april 1978) nogmaals onvoorwaardelijk uit voor het steunen en stimuleren van het nieuwspoolinitiatief en voor gemeenschappelijke en solidaire acties om een nieuwe informatieorde tot stand te brengen (voor meer gegevens, zie Gibbons, 1985; Mankekar, 1981; Yadava, 1984).

Het was dus zaak om een voor iedereen aanvaardbaar compromis uit te werken waarbij geen enkele partij gezichtsverlies diende te lijden. Ook bij de Unesco-top leefde dit inzicht. Voorzichtig balancerend op de dunne ideologische koord en er angstvallig over wakend dat alle politieke gezindheden evenredig vertegenwoordigd waren, werd bijvoorbeeld gestart met het opstellen van een nieuwe ontwerpdeclaratie en de samenstelling en werkzaamheden van de zgn. MacBride Commission.

De Massamedia Declaratie

De twintigste Algemene Vergadering in Parijs (1978) zou volledig in het teken staan van dit zoeken naar een compromis. Na dagenlang koortsachtig onderhandelen achter de schermen en in de wandelgangen, werd op 22 november 1978 de Declaratie over de Massamedia bij eenparigheid aangenomen.

men. Alle delegaties waren achteraf "unanimous in congratulating the Director-General, the Secretariat and certain delegates on the role which they had played in achieving this concensus and acknowledged the importance of the Declaration". Zo legde de VS-delegatie volgende verklaring af: "This revised Declaration... is a triumph of the spirit of goodwill and international co-operation that can and should animate the United Nations in general, and Unesco in particular... Not everyone, I am sure, is fully satisfied with every word or phrase this Declaration contains. But it does express ideals to which we can all subscribe while imposing no ideological or mandatory constraints on the way each of us conceives to be the role of the press in our society. This is why I call it a triumph of goodwill and, may I add, of commonsense, that can only serve to strengthen Unesco and the cause of international understanding". Gelijkkluidende verklaringen werden ook door woordvoerders uit de Derde en socialistische wereld afgelegd. Alle afgelegde verklaringen zijn integraal opgenomen in Unesco (1982).

Op de conferentie van Parijs werden ook andere compromis-resoluties aangenomen. Zo werd b.v. de eerste steen gelegd van wat later het *International Program for the Development of Communication* (IPDC) zal genoemd worden. Ook met dit 'technische' hulpprogramma beoogden de Verenigde Staten een 'praktische en positieve' samenwerking tot stand te brengen tussen het technologierijke Westen en informatie-arme Zuiden in de hoop de internationale communicatiediscussie uit haar 'negatieve, politieke polarisatie' te halen.

Reactie van de pers

De pers reageerde verschillend op het bereikte compromis. Woordvoerders voor de westerse pers deelden het op de conferentie door de aanwezige delegaties ten toon gespreide 'euforisme' niet. Daarentegen drukten vertegenwoordigers van de *International Organization of Journalists* (IOJ), de *International Catholic Union of the Press* (UCIP), de *Latin American Federation of Journalists* (FELAP), de *Federation of Arab Journalists* (FAJ) en de *Confederation of ASEAN Journalists* (CAJ), tijdens een internationale meeting van journalistenorganisaties (Mexico, april 1980) hun steun en voldoening uit over de Unesco en de mediadeclaratie. In haar Mexico Declaration werden bovendien de principes voor een internationale code van journalistieke ethiek vastgelegd. De door deze internationale journalistenorganisaties aangenomen principes gaan regelrecht in tegen de beginselen van de *Talloires Declaration* (zie verder), opgesteld door de westerse uitgeverfederaties.

De Nieuwe Zakelijkheid

De zgn. Reinhardt-strategie bleek dus succesvol te zijn. Aan de ene kant slaagde het Westen, aangevoerd door de VS, erin om al te militante 'politie-

ke' verklaringen af te zwakken en te 'verwestersen'; aan de andere kant propageerde ze een 'nieuwe zakelijkheid' die nieuwe technologische transfermogelijkheden schiep voor de commerciële belangen van (Amerikaanse) transnationale ondernemingen. Toch bleek niet iedereen in de VS even enthousiast over het gevoerde beleid en konden reeds de eerste kritieken opgevangen worden (Gunter, 1979; US, 1979). Reinhardt's strategie werd geleidelijk, nog voor het einde van president Carter's ambtstermijn in januari 1981, afgevoerd. Zo bepaalde ze nog de VS-houding op de *World Administrative Radio Conference* (WARC), die van september tot december 1979 door de ITU in Genève georganiseerd werd, en waar de internationale radiouitzendfrequenties vastgelegd werden. Maar naarmate de Amerikaanse presidentsverkiezingen naderden en Carter's kansen op herverkiezing vrij laag ingeschat werden, begon ook zijn buitenlands beleid af te takelen (zie McPhail, 1987). Het in juni 1980 gepubliceerde rapport, bestemd voor de *Conference on Information, Computer, and Communications Policy* van de OESO (Parijs, oktober 1980), gaf reeds de krachtlijnen weer van de toekomstige VS-politiek: "A nation's international information policies do not exist in a vacuum, but rather are an extension of its domestic information policy perspectives. Thus, before any nation can adequately represent the interests of its own society in international forums, it must be cognizant of the objectives of its domestic information policies and it must evaluate their continuing validity and responsiveness to current developments" (Bushkin & Yurow, 1980). Dezelfde stellingen vindt men ook terug in het rapport over de *International Information flow: forging a new framework* (US, 1980).

NIIO of NWICO?

Op communicatievlak vond de kentering plaats gedurende de eenentwintigste Algemene Unesco-conferentie van Belgrado in oktober 1980. Naarmate de conferentie vorderde, werd duidelijk dat de sinds 1976 moeizaam opgebouwde consensus alweer aan het afbrokkelen was. Vooreerst werd resolutie 4/20, die de mediadeclaratie in herinnering bracht en er enige praktische aanbevelingen uit distilleerde, slechts met 68 stemmen voor (van de socialistische en Derde Wereld), 1 tegen (Zwitserland) en 27 onthoudingen (van het Westen) aangenomen. Een van de redenen voor de zoek geraakte consensus ligt natuurlijk in de aard van dit soort verklaringen besloten. Een alle ideologische extremen overstijgend compromis kan moeilijk anders dan 'misverstanden' uitlokken. Maar anderzijds gaf de westerse houding ook reeds aan dat ze – onder invloed van de veranderde machtsverhoudingen op politiek en economisch vlak in de wereld en de VS (?) – niet langer 'bereid' bleek om andere dan westerse principes in overweging te nemen. Dat bleek ook tijdens de discussie over de door de MacBride commissie gedane aanbe-

velingen en de eraan gekoppelde resolutie over "a new, more just and more effective world information and communication order" (Unesco, 1980). De resolutie noemde de volgende 11 basisprincipes als essentieel voor de NWICO:

- 1 - Elimination of the imbalances and inequalities which characterize the present situation.
- 2 - Elimination of the negative effects of certain monopolies, public or private, and excessive concentrations.
- 3 - Removal of the internal and external obstacles to a free flow and wider and better balanced dissemination of information and ideas.
- 4 - Plurality of sources and channels of information.
- 5 - Freedom of the press and information.
- 6 - The freedom of journalists and all professionals in the communication media, a freedom inseparable from responsibility.
- 7 - The capacity of the developing countries to achieve improvement of their own situation, notably by providing infrastructure and by making their information and communication means suitable to their needs and aspirations.
- 8 - The sincere will of developed countries to help them.
- 9 - Respect for each other's cultural identity and the right of each nation to inform the world public about its interests, its aspirations and its social and cultural values.
- 10 - Respect of the right of all people to participate in international exchanges of information on the basis of equality, justice and mutual benefits.
- 11 - Respect of the right of the public, of ethnic and social groups, and of individuals to have access to information forever and to participate actively in the communication process".

Het feit dat het begrip Nieuwe Internationale Informatie Orde een andere omschrijving kreeg, geeft reeds aan dat het ook inhoudelijk uitgehold werd. De meeste auteurs die gepoogd hebben het concept van een Nieuwe Internationale Informatie Orde inhoudelijk af te bakenen, onderscheiden twee fundamentele spanningsvelden: enerzijds de spanning tussen 'vrijheid' en 'soevereiniteit'; anderzijds tussen het privé- en het overheidsinitiatief. Terwijl in het Westen de individueel-liberale vrijheid van het privé-initiatief centraal staat, beklemtonen vooral de groep van Niet-Gebonden Landen het zelfbeschikkingsrecht en de nationale soevereiniteit in een globaal kader. Zodoende bepleiten ze een directe band met de Nieuwe Internationale Economische Orde (NIEO). Iedere natie moet zelf over de eigen informatiebronnen, -grondstoffen en -kanalen kunnen beschikken, zo wordt gesteld (Becker, 1986; Keune, 1984; Pavlic, 1984).

De vanuit een Derde Wereld-standpunt meest adequate definitie van de Nieuwe Internationale Informatie Orde werd bepaald op de *Intergovernmental Coordinating Council for Information* van de Niet-Gebonden Landen (Bagdad, juni 1980). De principes waarop een Nieuwe Internationale Informatie Orde zich dient te baseren zijn:

- ”1 – The fundamental principles of international law, notably self-determination of people, equality of states, sovereignty and non-interference in internal affairs of other states;
- 2 – the rights of every nation to develop its own independent information system and to protect its national sovereignty and cultural identity, in particular by regulating the activities of transnational corporations;
- 3 – the right of people and individuals to obtain an objective picture of reality by means of accurate and comprehensive information as well as to express themselves freely through various media of culture and communications;
- 4 – the right of every nation to use its means of information to make known worldwide its interests, aspirations and its political, moral and cultural values;
- 5 – the rights of every nation to resist, within constitutional limits, the distribution of false or distorted information;
- 6 – the right of every nation to participate at governmental and non-governmental level in the international exchange of information under favorable conditions in a sense of justice, equality and mutual advantage;
- 7 – the responsibility of various actors in the process of information for its truthfulness and objectivity, as well as for the particular social objectives to which the information is devoted” (Padachira, 1989).

De Sovjet-Russische of communistische interpretatie leunt weliswaar aan bij de door de Niet-Gebonden Landen geponeerde versie, maar wijkt er toch op twee essentiële punten van af. Enerzijds wordt de band tussen de NIEO en NIIO niet als fundamenteel en prioritair beschouwd; anderzijds heeft men weinig oog voor de structurele vormen van afhankelijkheid, en concentreert men zich veeleer op de ideologische en dus inhoudelijke aspecten van communicatieprocessen (Kolosov, 1984).

Mijns inziens is er ook een vierde interpretatie van de Nieuwe Informatie Orde mogelijk. Robert White (in Lee, 1985) vat deze in zes punten samen:

- ”1 – The communications media should serve the interest of all the public, not just the interests of the economically and politically powerful, whether the powerful be individuals, corporations, or countries;
- 2 – communication is not a process of handing down in didactic fashion

the knowledge of an elite, but rather a fostering of horizontal interchange and a mutual fashioning of culture among equals;

- 3 – more decentralized communication systems are needed, allowing broader access to, participation in and use of these systems;
- 4 – communication is a human right and communication systems should allow greater participation in their creation and administration;
- 5 – if the right to communicate is basic, then education to use this right should be an integral part of all education;
- 6 – the authoritarian models of communication implicit in the traditional concept of the science of communication need to be questioned and radically reformulated” (zie ook, Servaes, 1988,1989).

De Reagan jaren

Een andere aanwijzing voor het zich wijzigende westerse beleid viel reeds in februari 1981 te noteren, wanneer Unesco, op aanvraag van de internationale journalistenorganisaties die samen de Mexico-declaratie van april 1980 ondertekend hadden, en in opvolging van een in Belgrado goedgekeurde resolutie, een *Consultative Meeting on the Protection of Journalists* organiseerde. De oorspronkelijke idee voor een internationale commissie ter bescherming van journalisten dateerde reeds van 1957 en werd toen door de Internationale Federatie van Dagbladuitgevers (FIEJ) geopperd. Vanaf 1970 werd het initiatief ook gepromoot door het *International Press Institute* (IPI) (voor meer gegevens, zie Nordenstreng, 1989; Topuz, 1980). Ironisch genoeg zijn het net deze twee organisaties die, samen met de IAPA en het World Press Freedom Committee, een grootscheepse diplomatieke en perscampagne tegen de Unescometing lanceren.

Met de *Voices of Freedom Conference of Independent News Media*, die van 15 tot 17 mei 1981 in het Franse Talloires plaatsvond, gingen de "free world media" in de tegenaanval. De conferentie werd bijgewoond door 63 personen uit 21 landen, van wie de meesten 'uitgeversbelangen' vertegenwoordigden. In tegenstelling tot de samenkomst van Mexico in april 1980 waren er geen representanten van internationale journalistenorganisaties aanwezig. Zij stelden er de zgn. *Talloires Declaration* op die door Marks, de secretaris van het *World Press Freedom Committee* – een van de organisatoren van de conferentie – als het "Magna Charta of the free press" bestempeld werd.

In de declaratie van Talloires worden de traditionele westerse principes en visies op het vlak van informatie en communicatie herhaald, en werd de werking van Unesco expliciet veroordeeld. Zo kan men onder meer lezen: "We believe the time has come within Unesco and other intergovernmental bodies to abandon attempts to regulate news content and formulate rules for the press. Efforts should be directed instead to finding practical solutions to

the problems before us, such as improving technological progress, increasing professional interchanges and equipment transfers, reducing communication tariffs, producing cheaper newsprint and eliminating other barriers to the development of news media capabilities... We are deeply concerned by a growing tendency in many countries and in international bodies to put government interests above those of the individual, particularly in regard to information. We believe that the ultimate definition of a free press lies not in the actions of governments or international bodies, but rather in the professionalism, vigor and courage of individual journalists". Dezelfde stellingen werden enige dagen later, op 20 mei, herhaald op het 23ste internationale congres van de *International Federation of the Periodical Press* (FIPP) te Washington (Stevenson, 1988).

Vervolgens nam het *Committee on Foreign Affairs*, na op 9 en 16 juli 1981 de verklaring van Talloires te hebben besproken, een resolutie aan waarin een opschorting van de Amerikaanse financiële bijdrage tot Unesco geadviseerd werd "if that organization implements any policy or procedure the effects of which is to license journalists or their publications, to censor or otherwise restrict the free flow of information within or among countries, or to impose mandatory codes of journalistic practice or ethics". Dit advies droeg de goedkeuring weg van president Reagan. Op 17 september 1981 schreef hij in een brief aan de voorzitter van het *House of Representatives*: "We strongly support - and commend to the attention of all nations - the declaration issued by independent media leaders of twenty-one nations at the Voices of Freedom Conference, which met at Talloires, France, in May of this year. We do not feel we can continue to support a Unesco that turns its back on the high purposes this organization was originally intended to serve".

Tijdens de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in december 1981 kwam een wijziging in de officiële US-politiek met betrekking tot communicatie-aangelegenheden voor het eerst openlijk tot uiting. Naar jaarlijkse gewoonte stond er een resolutie over "Questions relating to information" op de agenda. Hierin wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste conferenties en overeenkomsten van het afgelopen jaar. Sinds 1978 was deze resolutie steeds met eenparigheid aangenomen. Nu werd ze door 147 delegaties goedgekeurd. Er waren geen onthoudingen, wel twee tegenstemmers: Israël en de VS. Ook Groot-Brittannië opperde bezwaren, maar stemde uiteindelijk toch met de meerderheid mee.

De theoretische onderbouw voor de gewijzigde VS-strategie werd geleverd in een begin 1982 gepubliceerde studie over het Amerikaanse beleid ten aanzien van de Verenigde Naties. Dit rapport was opgesteld door een groep vooraanstaande beleidsverantwoordelijkheden, onder meer de vroegere staatssecretarissen Rusk, Vance en Muskie. Zij waren bezorgd over "the efforts by the Soviet Union and some Third World governments to legitimize,

under the rubric of 'New International Information Order', government controls over the collection, transmission and publication of news by the press and other mass media'. Daarom suggereerden ze een meer selectieve en bilaterale samenwerking met landen die de westerse informatieprincipes onderschrijven. Impliciet lag in deze aanbeveling vervat dat multilaterale samenwerkingsvormen, zoals bijvoorbeeld binnen de Unesco, niet langer zinvol geacht werden. Expliciet werd deze visie trouwens reeds op de tweede samenkomst van het IPDC (Acapulco, januari 1982) in praktijk gebracht. Hoewel het IPDC een geesteskind van de VSA mag genoemd worden, was de 'hulp' die ze toezegden niet meer dan symbolisch (zie bijdragen over de IDPC in Gerbner, 1984; Kashlev, 1988).

Een begin 1983, in opdracht van de VS-regering en op aandringen van een aantal conservatieve instituten (waaronder de Heritage Foundation), klaargekomen beleids- en beheersmatige doorlichting van 96 internationale organisaties, plaatste ook Unesco in de schijnwerpers. Uit deze studie bleek namelijk dat Unesco het verst van de VS-politiek afweek. Precies op het gebied van de informatievrijheid en de nieuwe informatie-orde liggen de officiële VS- en Unesco-standpunten ver uit elkaar, zo werd geconcludeerd (Roach, 1987).

Een verdere uitholling van de NWICO

Op de tweeëntwintigste Algemene Unesco-conferentie in Parijs werd, in opvolging van de in Belgrado in 1980 bij consensus aangenomen resolutie 4.19(73), - "The General Conference calls upon Unesco to demonstrate its willingness in its short-term and medium-term activities to contribute to the clarification, elaboration and application of the concept of a new world information and communication order" -, beslist om de fundamentele principes in het begrip "nieuwe, rechtvaardiger en efficiëntere wereldinformatie en communicatie-orde" van een meer 'voorwaardelijke' formulering te voorzien.

Aan een ander heet hangijzer van 1980, namelijk het vinden van fondsen voor het IPDC, dat Derde Wereld-communicatieprojecten financieel ondersteunt, werd nauwelijks aandacht besteed. Op voorstel van de VS werd er namelijk niet naar nieuwe geldbronnen gezocht. Het enige echte wrijvingspunt bleek het goed te keuren budget voor 1984-1985 te zijn. De Unesco-administratie stelde een verhoging met 6,1% ten aanzien van het vroegere budget voor. De westerse landen stonden ondanks de inflatie een 'nulgroei' voor. Uiteindelijk kwam, op initiatief van Noorwegen, een Scandinavisch compromis uit de bus dat voorzag in een verhoging van het budget van 2,4% tot 374,4 miljoen US dollar. Enkel de VS stemden tegen; enkele andere westerse landen onthielden zich. Directeur-generaal M'Bow poogde de VS nog meer ter wille te zijn door het uiteindelijke budget tot

344,7 miljoen US dollar terug te brengen. Het verschil zou bijgesteld worden uit nog beschikbare, niet opgebruikte fondsen.

De moraal van het verhaal

Op 29 december 1983 kondigde George Schultz, de VS-minister van Buitenlandse Zaken, de uittreding van de Verenigde Staten uit de Unesco aan. Schultz somt drie redenen op voor de Amerikaanse terugtrekking uit de Unesco: "Unesco has extraneously politicised virtually every subject it deals with, has exhibited hostility towards the basic institutions of a free society, especially the free market and the free press, and has demonstrated unrestrained budgetary expansion". Hiermee kwam de VS-regering weer op dezelfde lijn te zitten als VS-media en de Amerikaanse publieke opinie. Uit de meeste (Amerikaanse) studies blijkt immers dat de Amerikaanse publieke opinie en massamedia weinig of niet geïnteresseerd in buitenlandse onderwerpen zolang er geen nadelige gevolgen voor Amerikanen (en hun belangen) aan verbonden zijn (Frederick, 1988, Gerbner, 1987, Parenti, 1986, Preston, 1989, Roach, 1987, Schiller, 1984, Schöni, 1988). Ook uit de scriptie van Van Ostrive (1986), die de VS-uittreding bestudeerde aan de hand van officiële Amerikaanse rapporten en onderzoeksverslagen, komt tot uiting dat de houding van de drukingsgroepen en publieke opinie zich kenmerkt door anti-communisme, patriottisme, nationalisme, isolationisme en loyaliteit ten aanzien van de VS. Verder kan ook de grootmacht-politiek van de Verenigde Staten, die globaal dient beschouwd te worden, in herinnering gebracht worden. Daarom stelt Gonzalez-Manet (1987) dat "the United States' withdrawal from Unesco cannot be discussed in logical terms, as normal foreign policy praxis. Its explicit intention – which has been officially declared – is to change the rules of procedure and aims of the international organizations and to make them conform to the United States' economic, political and strategic interests." (Gelijkluidende analyses vindt men bij Bajpai, 1986, Gonzalez-Manet, 1988, McPhail, 1987, Richardson [in Gerbner, 1984], Roach, 1987, of in het herfstnummer van het Journal of Communication (1984), dat een 28-tal internationale communicatiedeskundigen om hun mening vroeg).

Tot slot wil ik verwijzen naar de algemene vaststellingen die ik reeds naar aanleiding van meer gedetailleerde analyses van de Unesco-geschiedenis gedaan heb (zie Servaes, 1985, 1987):

- (1) Deze geschiedenis dient bekeken in het licht van de na-oorlogse wijzigingen die zich binnen de sociale, economische en politieke machtsverhoudingen in de wereld hebben voorgedaan.
- (2) De discussie over en in de Unesco vormt slechts een reflectie van deze algemene politiek-economische en culturele strijd. De Unesco trad hierbij

misschien op als katalysator, maar geenszins als stimulator of initiatiefnemer in het debat.

(3) De hoogverheven 'universele' waarden en principes waarop de zgn. 'machtblokken' zich beroepen, dienen vaak ter rationalisatie van achterliggende politieke en economische belangen. Dikwijls primeren intern-nationale aangelegenheden boven internationale samenwerking.

(4) De stelling van de Derde Wereld dat de vroegere economische en politieke uitbuiting heeft plaatsgemaakt voor meer subtiele vormen van cultureel en communicatief 'imperialisme' is niet van alle grond ontbloot. De (nieuws)media komen in analyses met betrekking tot deze materie eerder als betrokken partij dan als 'neutrale' of 'objectieve' waarnemers naar voor. (september 1989)

P.S.

Tenminste vijf 'gebeurtenissen' dienen, sinds de redactie van bovenstaand artikel, aan de analyse te worden toegevoegd.

Hoewel, tijdens de negende Topontmoeting van de Niet-Gebonden Landen (Belgrado, 4-8 september, 1989), een nieuwe resolutie over de NIICO werd aangenomen die het 'klassieke Derde Wereld-standpunt (*a free and balanced flow of information*) nogmaals herhaalde; werd dit standpunt enige weken later, tijdens de vijftienvintigste Algemene Conferentie van de Unesco (Parijs, 17 oktober-16 november 1989), gevoelig afgezwakt. Bij concensus werd een 'strategie voor de internationale communicatie' aangenomen, waarin de zinsnede 'vrije en evenwichtige informatiestroom' is verdwenen en vervangen voor de 'erkenning van het vrij verkeer van informatie, de vrije meningsuiting, de persvrijheid, en het belang van onafhankelijkheid, diversiteit en pluralisme voor de media'. Het debat over de communicatie-strategie werd sterk beïnvloed door de ontwikkelingen in Oost-Europa. De ontwikkelingslanden werden enigszins tegemoet getreden met passages waarin het streven naar 'evenwichtige verspreiding' van de internationale informatiestroom, en het stimuleren van programma's voor verbetering van de communicatie-infrastructuur, de opleiding van journalisten, en de bescherming van de culturele identiteit van zwakkeren bepleit wordt. Maar daarbij wordt telkens gesteld dat deze programma's 'de vrije meningsuiting nooit mogen hinderen'. Deze consensus-tekst maakt, volgens insiders, de terugkeer van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië tot de Unesco mogelijk.

Op twee andere conferenties werd gepoogd de zgn. vierde interpretatie van de NWICO verder in te vullen:

Tijdens het eerste internationale congres van de World Association for Christian Communication (WACC), dat van 15 tot 19 oktober 1989 in Manila plaatsvond, werd de *Manila Declaration: Communication and Community*

aangenomen. Hierin leest men dat "the Congress participants, committed to a vision of democratic communication, are anxious to enter into a new phase of dialogue with related organisations and all people of goodwill to achieve a common understanding of communication in the service of free, just and peaceful communities at the local and international levels. The growth of technology, the increase in the monopolisation of the media and the vulgarisation of content, make this task all the more urgent. The principles of communication envisaged should be based on the power of the people, going beyond the formal processes of party politics and seeking new ways of participation which increase the freedom of all people to communicate".

Dezelfde principes werden herhaald en verder bediscussieerd tijdens de zgn. *MacBride Roundtable on Communications* (Harare, 27-29 oktober 1989), georganiseerd door de Federation of Southern African Journalists in samenwerking met de IOJ en de NAMEDIA.

Tenslotte dient ook de publicatie van het *World Communication Report* (Unesco, Paris, 1989, 551 pp.) genoemd. Voor een bespreking van dit rapport verwijs ik naar het volgende nummer van Massacommunicatie.

LITERATUUR

- Abel E. (1979), *Communication for an independent, pluralistic world*, Unesco, Paris.
- Ahcene-Djaballah B. (1980), *Aspects du Nouvel Ordre International de l'Information*. Etude et documents, Office des Publications Universitaires, Alger.
- Arrieta M. (1980), *Obstaculos para un nuevo orden informativo internacional*, Editorial Nueva Imagen, Mexico.
- Association Catholique Internationale pour Radio/Television (1983), *Avec l'Amérique Latine sur la route du Nouvel Ordre Mondial de l'Information et de la Communication*, Unda, Brussel.
- Baehr P.R. & Gordenker L. (1985), *De Verenigde Naties. Ideaal en werkelijkheid*, Boom, Meppel.
- Bajpai U.S. & Viswam S. (eds.) (1986), *Unesco. In retrospect and prospect*, Lancer International, New Delhi.
- Becker, J. (ed.) (1984), *Information technology and the New International Order*, Studentlitteratur, Lund.
- Becker J., Hedebro G. & Paldan L. (eds.) (1986), *Communication and domination*, Ablex, Norwood.
- Behrstock J. (1986), *The eight case. Troubled times at the United Nations*, University Press of America, New York.
- Blanchard M. (1986), *Exporting the First Amendment*, Longman, White Plains.
- Bohere G. (1984), *Profession: Journalist*, International Labour Office, Geneva.
- Bumpus B. & Skelt B. (z.d.), *Seventy Years of International Broadcasting*, Unesco, Paris.
- Bushkin A. & Yurrow J. (1980), *The foundations of US information policy*, US Department of Commerce, Washington.
- Cabrera J. (1981), *El doble monologo o la incomunicacion Norte-Sur*, Ediciones de la paz, Mexico.
- Colin J-P (1989), "L'Unesco peut-elle oublier le tiers-monde?", *Le Monde Diplomatique*, octobre.
- Evans L.H. (1971), *The US & Unesco. A summary of the US Delegation Meetings to the Constituent Conference of the Unesco in Washington and London, Oct.-Nov. 1945*, Oceana Pub., New York.
- Fernandez-Shaw F. (1980), *La difusion internacional de los programas audiovisuales*, Editorial Tecnos, Madrid.

- Fischer D. (1982), *The right to communicate: a status report*, Unesco, Paris.
- Fischer D. & Harms L.S. (ed.) (1983), *The right to communicate: a new human right*, Boole Press, Dublin.
- Frederick H. (1988), *Unesco's Mass Media Declaration: Its accomplishments ten years later*, Paper IAMCR Conference, Barcelona.
- Garbo G. (1985), *A world of difference. The international distribution of information: the media and developing countries*, Unesco, Paris.
- Gastil D. (ed.) (1980), *Freedom in the world. Political rights and civil liberties*, Freedom House, New York.
- General Accounting Office (1984), *Improvements needed in Unesco's management, personnel, financial, and budgeting practices*, Report to the Committee on Foreign Affairs and Committee on Science and Technology, House of Representatives, Washington.
- Gerbner G. & Siefert M. (eds.) (1984), *World communications. A handbook*, Longman, New York.
- Gerbner G. (1987), *The Mass Media declaration in the American press*, Paper International Symposium on the Mass Media Declaration of Unesco, Tampere.
- Gibbons A. (1985), *Information, ideology and communication, The New Nations' perspectives on an intellectual revolution*, University Press of America, New York.
- Giffard A. (1985), *News agency coverage of the United States withdrawal from Unesco*, Paper AEJMC Conference, Memphis, August.
- Gonzales-Manet E. (1987), *La guerra oculta de la informacion*, Ediciones de Ciencias Sociales, Havana.
- Gonzales-Manet E. (1988), *The hidden war of information*, Ablex, Norwood.
- Gunter J. (1979), *The United States and the debate on the World 'Information Order'*, Academy for Educational Development, Washington.
- Nordenstreng K. & Schiller H. (eds.) (1979), *National sovereignty and international communication*, Ablex, Norwood.
- Horton P. (ed.) (1978), *The Third World and Press Freedom*, Praeger, New York.
- International Organization of Journalists (1984), *New International Information and Communication Order. A source book*, IOJ, Prague.
- Kashlev Y. & Lebedeva T. (1988), *Information Serving Peace and Progress. The International Program for the Development of Communication in the Context of the Struggle for a New Information Order*, International Organization of Journalists, Prague.
- Keune R. (1984), *An international information order?*, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn.
- Kleinwachter W. (1983), *The struggle of developing countries for the creation of a new international information order. Documents*. International Institute of Journalism, Berlin.
- Kleinwachter W. & Nordenstreng K. (eds.) (1988), *NAM & NIICO. Documents of the Non-Aligned Movement on the New International and Communication Order (1986-1987)*, International Organization of Journalists, Prague.
- Kolosov Y. & Tsepov B. (1984), *The NIIO and the problems of maintaining peace*, Nauka Publishers, Moscow.
- Kroloff G. & Cohen S. (1977), *The New World Information Order, Report to the Committee on Foreign Relations*, United States Senate, Washington, November.
- Kunczic M. (1985), *Massenmedien und Entwicklungsländer*, Böhlau Verlag, Köln.
- Lee P. (ed.) (1985), *Communication for all. The church and the New World Information and Communication Order*, Satprakashan Sanchar Kendra, Indore.
- Lent, J. (1982), *The New World and International Information Order - A Resource Guide and Bibliography*, AMIC, Singapore.
- MacBride S. (ed.) (1980), *Many voices, one world. Communication and society. Today and tomorrow*, Unesco, Paris.
- McPhail T. (1987), *Electronic colonialism. The future of international broadcasting and communication*, Sage, London.
- Mahmud T. (1981), *Politics of the New International Information Order*, PhD Political Science, University of Hawaii, Honolulu.
- Mankekar D.R. (1981), *Whose freedom? Whose order? A plea for a New International Information Order by Third World*, Clarion Books, Delhi.
- Mowlana H. (ed.) (1989), *Aspects of the Mass Media Declaration of Unesco*, International Association for Mass Communication Research Occasional Papers 9, Budapest.

- Murciano M. (1988), *The research of international communication. Commentary on a world wide survey*, Paper XVIth IAMCR Conference, Barcelona.
- Nordenstreng K. & Schiller H.I. (eds.) (1979), *National sovereignty and international communication*, Ablex, Norwood.
- Nordenstreng K. (1984), *The mass media declaration of Unesco*, Ablex, Norwood.
- Nordenstreng K. & Topuz H. (eds.) (1989), *Journalist: Status, Rights and Responsibilities*, IOJ, Prague.
- Padachira P. (ed.) (1989), *New International Information Order. Media news in perspective*, Cadre of Media Resources and Action (Camera), Bombay.
- Parenti M. (1986), *Inventing reality. The politics of the mass media*, St. Martin's Press, New York.
- Pavlic B. & Hamelink C. (1984), *The relationship between the NIEO and the NIIO*, Unesco, Paris.
- Preston W., Herman E. & Schiller H. (1989), *Hope and Folly. The United States and UNESCO, 1945-1985*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Righter R. (1978), *Whose News? Politics, the Press and the Third World*, Burnett Books, London.
- Roach (1987), "The US position on the New World Information and Communication Order", *Journal of Communication*, 37, 4, Autumn.
- Roach (1987), "The position of the Reagan Administration on the NWICO", *Media Development*, 34, 4.
- Robinson G. (ed.) (1982), *Assessing the NIIO debate: evidence and proposals*, Lexington Books, Lexington.
- Schiller H.I. (1976), *Communication and cultural domination*, International Arts & Sciences Press, New York.
- Schiller H.I. (1984), *Information and the crisis economy*, Ablex Norwood.
- Schöni W. (1988), *UNESCO. Krise der Westlichen Hegemonie*, Campus Verlag, Frankfurt.
- Servaes J. (1981), "Unesco-publikaties over internationale communicatie", *Communicatie*, 11, 3.
- Servaes J. (1984), *Major events, documents and resolutions concerning the New International Information Order (1945-1984)*, Thammasat University, Bangkok.
- Servaes J. (1984), "The recent history of communication policies", *Journal of Mass Communication*, 3, 2.
- Servaes J. (1985), *Unesco, de Verenigde Staten en het internationale communicatiedebat*, CeCoWe, Leuven.
- Servaes J. (1987), *Media Aid. Naar een 'ander' communicatie- en ontwikkelingsbeleid*, Acco, Leuven.
- Servaes J. (1988), "The right to communicate is a basic human right", *Media Development*, 35, 4.
- Servaes J. (1989), "Beyond the four theories of the press", *Communicatio Socialis Yearbook. Journal of Christian Communication in the Third World*, vol. VII., Rome.
- Stevenson R. (1988), *Communication development and the Third World: The global politics of information*, Longman, New York.
- Unesco (1982), *Historical background of the mass media declaration*, Unesco, Paris.
- Unesco (1987), *Intergovernmental Conference on Communication Policies in the Arab States*, Khartoum, Unesco, Paris.
- US (1979), *Unesco and freedom of information*, US Government Printing Office, Washington.
- US (1980), *International Information Flow: forging a new framework*, US Government Printing Office, Washington.
- US (1982), *Review of US participation in Unesco*, US Government Printing Office, Washington.
- US (1984), *US withdrawal from Unesco*, US Government Printing Office, Washington.
- Van Ouirve M. (1986), *De Unesco en de Verenigde Staten*, Eindverhandeling Politieke Wetenschappen, KULeuven.
- WACC (1989), *The Manila Declaration*, WACC, London.
- XXX (1982), *Nouvel Ordre International et non alignement Bandoung/Bagdad (1955-1982)*. Recueil de documents, Les Editions du Monde Arabe, Paris.
- XXX (1984), "World forum: the US decision to withdraw from Unesco", *Journal of Communication*, 4.
- XXX (1988a), *A Documentary History of a New World Information and Communication Order seen as an Evolving and Continuous Process. 1975-1986*, Unesco, Paris.
- XXX (1988b), "Communication is a human right" (special issue), *Media Development*, 35, 4.

XXX (1988c), *Commemorating the 40th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights. Documents pertinent to the meeting of the IAMCR legal section at Barcelona, July 26-27, 1988*, Mass Communication Research Centre, Budapest.

Yadava J. (ed.) (1984), *Politics of news. This World perspective*, Concept Publishing Company, New Delhi.

ABSTRACT, Jan Servaes, The discussion of NIIO and NWICO in UNESCO, MASSA-COMMUNICATIE, Nr 1, 1990, p.

The concepts 'freedom of information' and 'free flow of information' are of a relatively recent date. However, the ideas on which they emerged are at the base of the Western way of thinking. Though the freedom of word and expression have always been subject to fundamental restrictions, they nevertheless are part of the European and American ways of thinking, which led to freedom of printing and a free press.

The interpretation of communication principles, the so-called MacBride Report, or the 'New International Information Order', is linked to powershifts on the political and/or economic level, as well as to the questioning of their universal validity. These shifts are briefly illustrated by an historical overview of the discussion on the concept for a New International Information Order (NIIO) within the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO).

Fry valide?

Reactie op Paul van Niekerk en Arie den Boon (Massacommunicatie 1989 no. 4)

Voor het eerst in de geschiedenis van (het blad) Massacommunicatie wordt aandacht besteedt aan de betrouwbaarheid van de First Time Read Yesterday (FRY) methode.

Deze methode vormt sinds 1986 de officiële onderzoeksmethode van het SUMMO waarop de omvang van het lezerspubliek van dagbladen en tijdschriften bepaald wordt en vormt daarmee de bepalende "beurskoers" waarop de commerciële mediaplanning gebaseerd is (naast andere factoren als bijvoorbeeld 'oplage specificatie').

Het is toe te juichen dat de auteurs met deze publicatie in Massacommunicatie de discussie naar de betrouwbaarheid van deze methode geopend hebben. Het voortreffelijke artikel noopt mij tot het maken van de volgende opmerkingen waarvan ik hoop dat het een verdere discussie zal entameren.

In de eerste plaats een kleine "correctie" op de explicatie in het artikel omtrent de berekening van de leeskans.

Op bladzijde 334 wordt vermeldt dat "de gemiddelde leeskans van een blad het quotiënt is van het aantal lezers in een verschijningsinterval en het totaal aantal lezers". Dat is onjuist of op zijn minst misleidend.

De formule op dezelfde pagina onder tabel 3 laat beter zien wat de gemiddelde leeskans (= het gemiddeld bereik) is, namelijk het quotiënt van het aantal lezers in een verschijningsinterval en het totaal aantal in de ondervraagde populatie.

In de tweede plaats een opmerking omtrent de hantering van het begrip *relatieve betrouwbaarheid*. Dit is een in media- (en markt)-onderzoek ongebruikelijke betrouwbaarheidsmaat. Heel veel onderzoek in deze sector wordt dan uiterst kwetsbaar. Uitgerekend bij bereiksuitkomsten onder bijvoorbeeld 10% (waar veel maand- en weekbladen het mee moeten doen) kwam men ook zonder FRY op relatieve betrouwbaarheidsmarges van boven de 30%.¹⁾

Veel interessanter is de terechte conclusie van de auteurs dat het groeperen van titels bij het berekenen van de leeskans de betrouwbaarheid (aanzienlijk)

heeft verhoogd, echter met inruiling van een verlies aan validiteit. Een nadere verduidelijking daarvan wordt door hen gegeven door te vermelden dat leesansen van verschillende titels worden gecombineerd, *hoewel die van elkaar verschillen*.

Dit nu is een interessante conclusie omdat het betekent dat hiermee concessies gedaan worden aan één van de oorspronkelijke doelstellingen van bereiksonderzoek in het algemeen en de SUMMOscanner in het bijzonder, namelijk mediaplanning optimaal de mogelijkheid bieden te *discrimineren tussen titels*. Dat was oorspronkelijk de argumentatie om deze telefonische steekproef zo groot te laten zijn (ca. 39.000 per jaar): Onderscheidend vermogen tussen zo veel mogelijk titels, ook kleine bladen.

Voortbordurend op deze validiteitskwestie (die overigens verder door de auteurs niet behandeld wordt omdat zij zich beperkt hebben tot de betrouwbaarheidskwestie) is het van belang de methode in deze nader te analyseren.

Wat is namelijk het geval:

De FRY-methode is onder andere ooit geïntroduceerd als medicijn tegen een aantal nadelen van de daarvoor gehanteerde "recency-methode".

Deze recency-methode vraagt naar het leesgedrag in het afgelopen verschijningsinterval, hetgeen betekent dat respondenten zich dienen te herinneren of zij een blad gisteren (voor dagbladen) de afgelopen zeven dagen (voor weekbladen) of de afgelopen maand (voor maandbladen) hebben gelezen of ingezien.

De terechte kritiek op deze recency methode is en was dat een (te) groot beroep gedaan wordt op het geheugen van de respondent. Eén van de vele keren aangetoonde manco's van deze methode is het "telescoping effect", dat wil zeggen, respondenten hebben de neiging om leesmomenten die verder weg liggen dan het verschijningsinterval dichter naar de interviewdag te positioneren. Daardoor zou een artefact optreden dat leidt tot een onterechte verhoging van het bereik.

Dit telescopingeffect is in de recency-methode slechts aan te tonen middels extra aanvullend (vaak experimenteel) onderzoek. Hoe anders is immers te bewijzen dat het gevonden bereikscijfer van 16% in feite door dit artefact 2% te hoog wordt ingeschat en in werkelijkheid 14% bedraagt.

Doordat FRY zich in principe beperkt tot het geheugen omtrent de dag van gisteren zou dit feilen grotendeels verholpen zijn.

Echter – wat blijkt in de realiteit.

Doordat de FRY methode niet alleen een reconstructie eist van de respondent over wat er gisteren gebeurd is maar ook of dat *voor de eerste keer* gebeurd is, moet ook in die methode gevraagd worden of er leesmomenten zijn geweest vóór gisteren. De herinnering beperkt zich, bijvoorbeeld voor maandbladen dus helemaal niet tot gisteren, maar ook tot bijvoorbeeld de dag waarop het blad in de brievenbus kwam. Het is echter aannemelijk dat door de gehanteerde vraagstelling het telescopingeffect minder zal zijn dan bij de "recency-methode". Immers, theoretisch zal de herinnering in de FRY methode, gezien de gehanteerde dagelijkse ondervraging, zich gemiddeld beperken tot de helft van het verschijningsinterval. Daar staat echter tegenover dat een dergelijke kleinere telescopingfout verveelvuldigd terugkomt in het uiteindelijke bereikscijfer door de gehanteerde vermenigvuldigingsfactor met 6 voor weekbladen en maar liefst 24 voor maandbladen. Reeds in 1983 werd dit probleem aan de orde gesteld door De Hond & Huzen op het symposium for readership in Montreal. "... table 1 indicates (for monthlies) that people are much inclined to say they have seen a given publication for the first time even if it is not actually the case ...). (Henry 1984, Elsevier Amsterdam, blz. 140)

Wat zien we nu in de praktijk?

Er ontstaan voor bepaalde bladen, in bepaalde segmenten, met name in de frequentie klasse van regelmatig lezenden (5 van de 6 en 6 van de 6) leesansen boven de 1.00. De wijze van berekenen van die leesansen wordt door Van Niekerk en Den Boon helder uiteengezet. De berekening is theoretisch niet afwijkend van de bij de recencymethode toegepaste wijze (met uitzondering van de eerder vermelde vermenigvuldigingsfactor).

Dit is niet nieuw: eerder werd het probleem onder andere gesignaleerd in het verslag van de SUMMO-voorlichtingsdag 20 oktober 1987. De vraagstelling is er om gewijzigd en deze gewijzigde vraagstelling heeft er toe bijgedragen dat het effect (maar ook het bereik) drastisch verminderd is. Toch zien we het fenomeen nog steeds optreden.

De vraag is of de oorzaak van dit vervelende fenomeen alleen gezocht moet worden in het hiervoor vermelde telescoping effect.

Een andere mogelijke oorzaak kan gezocht worden in missers in titelherkenning. Immers door het gebruik van de telefonische methode is het evident dat er meer titelverwarring zal optreden dan met gebruik van de vroegere mondelinge ondervragings methode waarbij vaak kaarten met "mastheads" aan de respondent werden getoond (kaarten met de relevante fotografische aspecten van de cover erop).

Het is bekend dat respondenten iets meer de neiging hebben om bij titelver-

warring die titel te kiezen die hoger op de rangorde in hun interne geheugen staan. (De meest bekende titel).

De bladen waarvoor dit fenomeen optreedt worden "kunstmatig" gecorrigeerd. In den beginne geschiedde dit met de "grasmaaier" methode (alle groepen met kansen boven de 1.00 werden teruggebracht tot 0.999) later (nu nog) wordt een veel acceptabeler methode gehanteerd waarbij proportioneel alle kansen binnen de onderscheiden segmenten worden verlaagd met de procentuele fout boven de 1.00 in de hoogste frequentieklasse (gesimplificeerd weergegeven).

Op deze wijze worden de leesansen voor sommige bladen "kunstmatig" verlaagd en van anderen niet, omdat bij die bladen geen kansen boven de 1.00 optreden.

De vraag is nu welk blad het meest onrecht wordt aangedaan, degenen die niet kunstmatig verlaagd worden omdat ze wellicht door titelverwarring door respondenten ondergewaardeerd worden zodat ze niet boven de 1.00 uitkomen, of de bladen die teruggecorrigeerd worden maar van hetzelfde telescoping effect last hebben als de minder frequent gelezen bladen die dus niet gecorrigeerd hoeven worden.

Een ding is duidelijk, er is één categorie bladen die van beide effecten nauwelijks last heeft, dat zijn de bladen die een zeer kort verschijningsinterval hebben en waarbij ook telefonisch de titelverwarring minimaal is: de dagbladen. Een laatste interessant aspect betreft de FRY methode in relatie tot de omroepbladen. Een omroepblad heeft als het ware twee levens. Het dient als "algemeen familieblad" vanaf de woensdag van binnenkomen tot aan de zaterdag. Vanaf die dag dient het zeven dagen als gids. Juist bij deze bladen is het in Nederland redelijk betrouwbaar vast te stellen of het (ongeacht welk nummer) de afgelopen zeven dagen ter hand genomen werd, maar zeer moeilijk vast te stellen wanneer *dit* nummer van de gids voor de eerste keer gelezen of ingezien wordt. Vandaar dat in de meest recent gehanteerde vraagstelling een van andere weekbladen afwijkende vraagstelling² gehanteerd wordt om het eerste leesmoment zo juist mogelijk vast te stellen. We mogen wel stellen dat deze vraagstelling het SUMMO in staat stelt om nauwkeuriger dan voor de andere weekbladen te registeren of gisteren het eerste leesmoment was of niet. Het bereik van de omroepbladen is daardoor drastisch gezakt. Hetgeen aanleiding was om voor deze bladen weer een arbitraire correctie omhoog toe te passen. (Zoiets als de commissaris van de notering die in een bepaalde beurskoers ingrijpt omdat er onregelmatigheden geconstateerd zijn. (zie Nieuwstribune no. 47 1989).

Desondanks komen ook bij deze omroepbladen nog steeds in bepaalde segmenten leeskansen boven de 1.00 voor. Gezien de distributiewijze (abbonementen met weinig titelverwarring) is dit een voor mij onverklaarbaar fenomeen tenzij hier sprake is van een aan telescoping verwant probleem, namelijk "nummerverwarring", waardoor hier, juist door FRY, meer telescoping optreedt dan in de recency methode voor deze groep bladen mogelijk is.

Ik realiseer me door deze reactie meer vragen op te roepen dan ze te beantwoorden maar wellicht is dit voor anderen aanleiding om de discussie te vervolgen.

Tenslotte gaat het om het vaststellen van de "beurskoersen" aan de hand waarvan in- en verkoop van mediaruimte in ons land plaats vindt.

NOTEN

- 1 Indicatief hiervoor is dat de meeste onderzoekbureaus bij de verantwoording van hun onderzoekresultaten een nomogram bijsluiten. Voor zover mij bekend zijn die altijd gebaseerd op de absolute betrouwbaarheidsmaat.
- 2 Toegevoegd werd: *was dat het nummer waar de programma's van gisteren in staan*, of hebt u het nummer van de komende week ingekeken, bijvoorbeeld om alvast de programma's te bekijken of achtergrondartikelen te lezen?
(Op maandag of dinsdag: alleen onderstreepte)

SOMMATIE '90

Faites vos jeux...

Concentratie en differentiaties: Crossownership in de jaren '90

Op 26 en 27 april 1990 vindt voor de twaalfde keer het SOMMATIE seminar plaats in de Koningshof te Veldhoven. SOMMATIE '90 wordt georganiseerd door de Stichting Onderzoek Massacommunicatie (SOM). Met de uitgave van het blad Massacommunicatie en het organiseren van een jaarlijks congres wil de Stichting zich manifesteren als een platform waarop onderzoekers uit verschillende bedrijfstakken, reclamebureaus, uitgeverijen etc., en mensen van de universiteiten elkaar kunnen ontmoeten.

SOMMATIE '90 richt zich op het fenomeen "crossownership"

Er is steeds meer sprake van belangenverstrengelingen-crossownership – in de media-industrie. De mediemarkt is in toenemende mate afhankelijk van de kapitaalmarkt. Rentabiliteit overschaduwet cultuurpolitieke overwegingen.

De actoren binnen het medialandschap wisselen voortdurend. Mediaproductenten, reclamebureaus, banken, investeringsmaatschappijen, leveranciers van hard- en software, de politici, maar ook consumentenorganisaties en omroepen nemen van tijd tot tijd aan de speeltafel plaats. Wat merkt de consument hiervan? In hoeverre verandert het aanbod voor hem of haar? Is het noodzakelijk om al dan niet vrijwillig nadere regels te formuleren? De centrale vraag van Sommatie '90 luidt dan ook:

In hoeverre hebben nieuwe eigendomsverhoudingen en marktgerichte financieringswijzen gevolgen voor het media-aanbod, mediagebruik en regelgeving?

Deskundigen uit binnen- en buitenland stellen aspecten van deze vraag tijdens plenaire sessies aan de orde. Toegezegd hebben reeds; Prof. dr. Marjorie Ferguson (University of Maryland), Prof. dr. Cees Hamelink (Institute of Social Studies, The Hague), Dr. Peter Hofstede (mediasocioloog), Prof. mr. Erik Jurgens (P.v.d.A, oud-voorzitter NOS), Mr. Leo Neels (Directeur Generaal, Vlaamse Televisie Maatschappij, VTM), Piet van der Sanden (CDA, Commissariaat voor de Media) en Stuart Watson (Vice-President MCA records International).

Dr. R.E.M. van den Brink, commissaris en oud-lid van de Raad van Bestuur van Elsevier is als spreker aan het programma toegevoegd

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met:

Congressecretariaat Sommatie '90

Postbus 258

6500 AG Nijmegen (080-515723/512372)

Gegevens over de auteurs

Drs. C.P.M. Hagemann is als A.I.O. verbonden aan de vakgroep politicologie, afdeling communicatiewetenschap van de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Drs. P. van Lonkhuyzen is in 1989 afgestudeerd bij Ien Ang van de vakgroep Communicatiewetenschap van de Universiteit van Amsterdam. Hij is momenteel werkzaam als free lance tekstschrijver.

Drs. L. van Meerem is directeur van A.G.B. Intomart B.V.

Dr. Ir. J.C. van Ours is verbonden aan de Vakgroep Algemene Economie van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Dr. G.J. van der Rijt is als Universitair Docent verbonden aan de Vakgroep Communicatiewetenschap van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Dr. J. Servaes is als Universitair Docent verbonden aan de Vakgroep Communicatiewetenschap van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Prof.dr. T.H.A. van der Voort is bijzonder hoogleraar in de studie van kind en media aan de Rijksuniversiteit Leiden.

MASSACOMMUNICATIE 1, 1990, contents:

TOM VAN DER VOORT

Television and reading, PAGE 3

JAN VAN OURS

The Dutch bookmarket, between stability and change, PAGE 22

PETER VAN LONKHUYZEN

What are stimulating experiences? PAGE 36

CARLO HAGEMANN AND GERRIT VAN DER RIJT

Moderate and extreme, progressive and conservative rhetorics in political party magazines, PAGE 50

JAN SERVAES

The discussion in UNESCO about NIIO or NWICO, PAGE 63

LEENDERT VAN MEEREM

FRY valid? a Reaction on Paul van Niekerk and Arie den Boon, PAGE 88

Externe beoordelaars

In nummer 4 van 1989 stond onder bovenvermelde titel een lijstje met namen. Hierover is enige onduidelijkheid ontstaan.

Het betreft hier personen die vanwege kennis van specifieke elementen (bv. datamateriaal) van bepaalde artikelen, gevraagd zijn artikelen op die elementen of vanwege die specifieke kennis na te kijken.

In principe gebeurt dit naast de beoordeling door twee of drie leden van de Raad van Advies en/of de redactie die uiteindelijk oordelen over opname van het artikel.

Het is sinds jaren het beleid van het tijdschrift beoordelingen zoveel mogelijk anoniem te laten plaatsvinden, doch uit erkentelijkheid werden de namen van deze 'externe beoordelaars' in het laatste nummer van de jaargang vermeld.

'Interactieve Media op Komst' bevat een groot aantal helder geschreven, hoogst informatieve bijdragen over verleden en toekomst van de nieuwe media.' *Huub Wijfjes in de Volkskrant*

INTERACTIEVE MEDIA OP KOMST

Redactie: H. Bouwman en N. Jankowski

Er bestaat veel onduidelijkheid over de introductie van nieuwe media. Bepaalde systemen en diensten zijn succesvol, andere minder. Naarstig wordt gezocht naar nieuwe markten of andere toepassingen. In dit boek de state-of-the-art rond interactieve media. Welke factoren stimuleren succes en welke leiden ertoe dat succes uitblijft? Wat kan de wetenschap bijdragen? De redactie is in handen van dr H. Bouwman en dr N. Jankowski. De bijdragen zijn van tweeëntwintig verschillende auteurs.

ISBN 90-71894-10-x.

*'Interactieve Media op komst' 176 pagina's, ingenaaid,
formaat 24 x 15,5 cm, prijs f 39,50 Verkrijgbaar
via de boekhandel of rechtstreeks bij:*

Otto Cramwinckel Uitgever

Herengracht 416, 1017 BZ Amsterdam tel 020-276609

UITGEVERIJ COUTINHO

Postbus 10, 1399 ZG, Muidenberg
tel: 02942-1888

H.A.J.M. Lamers

Handleiding voor PR- en reclameteksten

Teksten voor public-relations en reclame zijn middelen om de markt-doelgroepen te benaderen. Het zijn instrumenten in handen van het management. Dit boek schetst daarom eerst in grote lijnen het bedrijfskundig kader waarin deze teksten worden gehanteerd. Vervolgens komt de werkwijze om deze teksten te schrijven aan de orde.

Eerst de informatieve teksten: persbericht, krante-artikel, interview. Dan de persuasieve teksten: flaptekst, folder en brochure, circulaire en direct mail, advertentie. De auteur geeft daarnaast een aantal algemene vuistregels om goede teksten te schrijven. Het geheel is toegelicht met vele voorbeelden. Tenslotte behandelt hij het huisorgaan, het personeelsblad, de audio-visuele presentatie en de gelegenheidstoespraak.

De auteur is universitair hoofddocent bij de vakgroep Voorlichtingskunde van de Landbouwwuniversiteit te Wageningen. In dit boek heeft hij zijn jarenlange ervaring als docent bij de cursussen van de Stichting voor Reclame- en Marketingonderwijs (SRM) bijgebracht.

omvang 190 pp.; prijs f 27,50; ISBN 90 6283 764 6

Te verkrijgen bij de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever door overmaking van de prijs + f 2,50 verzendkosten op giro 602060 t.n.v. uitgeverij Coutinho, onder vermelding van het gewenste.

Administratie en druk

Drukkerij-Uitgeverij H. Gianotten bv

Bredaseweg 61 5038 NA Tilburg, tel. 013-425050, giro 1085553

Opgave van nieuwe abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te richten aan dit adres.

Abonnementen

Gewoon abonnement : f 98,75

Abonnement buitenland: f 108,75

Studentenabonnement : f 48,-

Los nummer : f 22,50

Dubbel nummer : f 45,-

VSOM

Bij het lidmaatschap van de „Vereniging voor Studie en Onderzoek van Massacommunicatie” is een abonnement op Massacommunicatie inbegrepen.

Lidmaatschap: f 150,-

Aspirantleden (studenten): f 75,-

Advertenties

prijzen: 1/1 pag. f 300,-; 1/2 pag. f 165,-; drukspiegel 12,9 x 19 cm, korting bij herhaalde plaatsing.

I.S.S.N. 0921-2620